

Forsvarsstudier 1/1991

Den norske garnisonsbyen

Olav Wicken (red.)

Institutt for forsvarsstudier (IFS) Tollbugt. 10, 0152 Oslo 1, Norge

INSTITUTT FOR FORSVARSSTUDIER – IFS – (tidligere Forsvarshistorisk forskningssenter) er en faglig uavhengig institusjon som driver forskning med et samtidshistorisk perspektiv innenfor områdene norsk forsvars- og sikkerhetspolitikk, Sovjetstudier og strategiske studier. IFS er administrativt tilknyttet Forsvarets høyskole, og virksomheten står under tilsyn av Rådet for forsvarsstudier med representasjon fra Forsvarets overkommando, Forsvarsdepartementet, Forsvarets høyskole og Universitetet i Oslo.

Forskningsjef: professor Olav Riste

FORSVARSSSTUDIER tar sikte på å være et forum for forskningsarbeider innenfor institusjonens arbeidsområder. De synspunkter som kommer til uttrykk i Forsvarsstudier står for forfatterens egen regning. Hel eller delvis gjengivelse av innholdet kan bare skje med forfatterens samtykke.

Redaktør: Rolf Tammes

INSTITUTT FOR FORSVARSSTUDIER – IFS – NORWEGIAN INSTITUTE FOR DEFENCE STUDIES (formerly Forsvarshistorisk forskningssenter – Research Centre for Defence History) conducts independent research from a contemporary history perspective on defence and security issues, Soviet studies, and strategic studies. IFS is administratively attached to the National Defence College, and its activities are supervised by the Council for Defence Studies, composed of representatives from the Defence Command, the Ministry of Defence, the National Defence College, and the University of Oslo.

Director: Professor Olav Riste, D. Phil. (Oxon)

FORSVARSSSTUDIER – Defence Studies – aims to provide a forum for research papers within the fields of activity of the Norwegian Institute for Defence Studies. The viewpoints expressed are those of the authors. The author's permission is required for any reproduction, wholly or in part, of the contents.

Editor: Rolf Tammes

Sats: Typo-Service a.s. Trykk: Hammerstad as. Distribuert gjennom Forsvarets overkommando Distribusjonssentralen.

ISSN 0333 - 3981

Innhold

	side
Forord	5
TEMA OG PROBLEMSTILLINGER	7
Olav Wicken	
DANSKETID OG UNIONSTID	19
Hilde Sandvik: Kvinner i kompani, Soldatkoner i Christiania 1750-1800	19
Knut Sprauten: Gjøkunge i et forsvarsreir	35
Martin Dehli: En kjøpstad blir garnisonsby, Sivile og militære interesser i Fredrikstad	41
Randi Rønning Balsvik: Vardø - grensepost og fiskevær	52
Berit Eide Johnsen: Fra Flekkerhus til Christiansholm, Kristiansand blir garnisonsby	64
Martin Dehli: Næringslivet i garnisonsbyen Fredrikstad....	73
Terje H. Holm: Ekserserplassene - en form for garnisonsby	79
DEN MODERNE GARNISON	85
Ronald Nygaard: Militæranlegg og lokalsamfunn i Troms	85
Ronald Nygaard: En moderne garnisonsby blir til.....	111
ARKIVER OG LITTERATUR.....	119
Hans Hosar: Kjeldeoversyn for Garnisonsbyprosjektet: Militære og kvasimilitære arkiv i Riksarkivet	119
Bibliografi	128
Noter	130
English summary	138

Forord

I 1985 ble det tatt initiativ til å danne et nordisk forskningsmiljø med «garnisonsbyen» som tema. Utgangspunktet var først og fremst svensk interesse for å få bedre kunnskap om garnisonsbyer, d.v.s. bysamfunn med store innslag av fast militært personell, som en spesifikk type lokalsamfunn. Målet var å trekke inn historikere, sosiologer, kulturgeografer, etnologer, arkitekturhistorikere og andre til et bredt tverrfaglig studium av garnisonsbyene.

Prosjektet skulle forholde seg til fire overordnede problemområder, nemlig:

1. Garnisonsbyen som fysisk miljø og symbolverdi
2. Garnisonsbyen som sosialt, kulturelt og politisk miljø
3. Garnisoner, kommuneøkonomi og lokalt næringsliv
4. Garnisonsbyer og urbaniseringsprosesser

En nordisk forskningsgruppe ledet prosjektet, og i Norge ble Institutt for forsvarsstudier (den gang Forsvarshistorisk forskningssenter) bedt om å fungere som koordinerende instans for å igangsette forskningsaktivitet innenfor feltet.

Arbeidet resulterte i at det nordiske historikermøtet i Reykjavik i 1987 hadde en egen sesjon kalt «Den nordiske garnisonsstaden». Der ble det holdt seks foredrag, og Norge var representert ved Ronald Nygård som foredro om «Den norske garnisonsbyen» med utgangspunkt i utviklingen i indre Troms etter andre verdenskrig. Foredragene ble grunnlag for boken «*Den nordiska garnisonsstaden*» redigert av Gunnar Arteus og Kari Selen i 1988. Denne boken inneholdt også den artikkel av Olav Wicken som er trykt i dette heftet.

I Norge ble det i 1988 opprettet en styringsgruppe for den norske delen av dette nordiske prosjektet. I gruppen sitter instituttleder Harald Winge fra Lokalhistorisk institutt, amanuensis Terje Holm fra Forsvarsmuseet, forsker Knut Sprauten fra Historisk institutt ved Universitetet i Oslo, førstearkivar Hans Hosar fra Riksarkivet og forsker Olav Wicken fra Institutt for forsvarsstudier.

Gruppen tok initiativ til et nasjonalt seminar om norske garnisonsbyer, og dette ble avholdt ved Forsvarsmuseet 26. og 27. april

1989. Det ble holdt 12 kortere foredrag fordelt på temaene «Oppkomst av garnisonsbyer», «Indre forhold i garnisonsbyer», «Metode og arkiver». Denne publikasjonen er i hovedsak basert på foredrag som ble holdt ved seminaret.

Artiklene er for en stor del sprunget ut av større arbeider som medforfatterne har avsluttet eller arbeider med. Det gjelder først og fremst Martin Dehlis studier av Fredrikstad som baserer seg på hans verker om Fredrikstads byhistorie; Randi R. Balsviks artikkel om Vardø som er resultat av et tobindsverk om Vardøs byhistorie; og Knut Sprautens bidrag som tar utgangspunkt i hans arbeid med et bind i Oslo bys historie. I tillegg kommer at Hilde Sandviks, Ronald Nygårds og Terje Holms bidrag i denne publikasjonen til en viss grad tar utgangspunkt i deres hovedfagsoppgaver i historie.

Prosjektledelsen for den norske del av garnisonsbyprosjektet er fra 1990 flyttet fra Institutt for forsvarsstudier til Forsvarsmuseet. Interesserte kan henvende seg til forsker Terje Holm.

Forholdet mellom forsvaret og lokalsamfunnet er i liten grad blitt underkastet studium i Norge. Det er et håp at dette prosjektet vil kunne bidra til en øket interesse for hvordan forsvarsaktivitet griper inn i lokalsamfunnets utvikling og hvordan det sivile samfunn også former den militære aktivitet.

Jeg vil takke alle bidragsytere som har nedlagt et stort arbeid for å gjøre denne publikasjonen mulig.

Oslo, desember 1990
Olav Wicken

Tema og problemstillinger

Olav Wicken

Militær-sivile forhold er et tema som i Norge ikke har vært underkastet systematisk forskning, verken av samfunnsforskere eller historikere. Noen unntak finnes ved enkeltstudier som har tatt opp spesielt politiske og økonomiske relasjoner mellom den sivile og militære sektor i samfunnet.¹ Denne situasjon gjenspeiles også i byhistorisk forskning: De militære styrkers innvirkning på norske byers utvikling er berørt i en rekke byhistorier, men er ikke systematisk undersøkt. Garnisonsbyprosjektet åpner for denne type studier. Garnisonsbyene utgjør lokalsamfunn der de militær-sivile forhold kan studeres i konsentrert form. Prosjektet om de nordiske garnisonsbyene kan på denne måten få en forskningsstrategisk betydning ved å åpne et «nytt» felt; det som på engelsk er kalt «military-civil relations».

Prosjektet kan også ha betydning for utviklingen av faget byhistorie. For det første kan en mer bevisst holdning til den militære sektors vekselvirkning med det sivile bysamfunn gi ny kunnskap om byforhold i vår eldre og nyere historie. Viktigere er det at prosjektet åpner for muligheten til systematisk sammenligning mellom byutvikling i flere land. Tidligere leder for Lokalhistorisk Institutt, professor Rolf Fladby, har hevdet at nettopp denne type prosjekt er det som dypest savnes i norsk byhistorie fordi det vil kunne gi «dypere innsikt i og forståelse av bysamfunns utvikling og egenart».²

Disse to eksemplene antyder at garnisonsby-prosjektet er av en art som bør ha interesse i et bredere historikermiljø. Det åpner både for ny empiri om byutvikling generelt og vil kunne bidra til den teoretisk-metodiske debatt i faget. Også historikere med særinteresser innenfor militærhistorie, sosial historie, økonomisk historie, kulturhistorie og politisk historie vil kunne ha glede av – og bidra til – prosjektets arbeid. I denne artikkelen vil jeg peke på enkelte spørsmål som det kan være av spesiell interesse å drøfte om garnisonsbyene i Norge. Jeg vil først se på garnisonsbyen som historisk fenomen; på hvilke byer det er snakk om; hvilken betydning garnisonene kan tenkes å ha spilt i den almene urbaniseringsproses-

sen; og på militærhistoriske forhold bak utbygging av garnisonsbyer. Deretter vil jeg reise enkelte spørsmål angående sosiale, kulturelle og politiske trekk ved norske garnisonsbyer som kan tjene som utgangspunkt for videre undersøkelser.³

Artikkelen må oppfattes som en innfallsport til et forskningstema som er relativt udekket. Derfor inneholder den noe empiri, men først og fremst spørsmål som kan diskuteres og som kan plassere prosjektet inn i en bredere norsk historiedebatt.

Garnisonen som historisk fenomen

Gunnar Arteus har delt garnisonsbyenes historie i tre epoker: «borgstaden», «festningsstaden» og «kasernebyen» etter byenes fysiske oppbygging.⁴ Han tidfester borgbyen til før 1620, festningsbyen til 1620/80–1820/70 og kasernebyen til tiden deretter. Forskningsprosjektet om nordiske garnisonsbyer omhandler de to sistnevnte bytypene, og tar ikke opp mellomalderens tettsteder og borgbyer. Kategoriseringen og tidfestingen kan passe godt også for norsk historie. Denne artikkelen vil se på enkelte aspekter ved det Arteus har kalt festningsbyen, tidfestet fra ca 1660 til 1800-tallet.

Garnisonsbyer er i prosjektets sammenheng brukt om tettsteder eller bysamfunn der det er stasjonert en militær enhet som preger stedets økonomi, fysiske og politiske miljø og dets sosiale og kulturelle liv. Denne type bysamfunn er i det svenske delprosjektet operasjonalisert til å omfatte byer der det over lang tid har vært en fast militær oppsetting på minst en bataljon eller tilsvarende størrelse, dvs. ca 600 mann. I norsk historie i festningsbyens periode vil en såpass streng definisjon føre til at vi blir stående tilbake med et meget begrenset antall garnisonsbyer, om overhodet noen.

I Norge kunne imidlertid også mindre garnisoner resultere i at den militære enheten i sterk grad påvirket byutviklingen. Landet har i historisk sammenheng bare hatt små og relativt få byer og tettsteder. I 1769 var det 21 byer i Norge, og så få som 7-9 prosent av befolkningen bodde i bysamfunn med mer enn 700 innbyggere inntil industrialiseringen tok til. De største byene var landets store handelssenter Bergen med 14.000 innbyggere og gruvebyen Kongsberg med 8.000 innbyggere, foruten Kristiania og Trondheim. Ingen andre byer hadde mer enn 5.000 innbyggere. I disse

småbysamfunnene kunne til og med relativt små permanente militære enheter påvirke byens utvikling og miljø.⁵ Avgrensingen av hva vi skal mene med garnisonsbyer i norsk sammenheng, må ta utgangspunkt i landets lave urbaniseringsgrad.

En vesentlig oppgave for det norske prosjektet, som det danske, må som et første steg på veien mot økt kunnskap om disse byene være å skape en oversikt over de permanente garnisonene. Var det slik at Norge hadde få og små garnisoner i forhold til andre nordiske land, og i tilfelle – hva kunne grunnen være til dette? En innfallsvinkel til studiet av dette spørsmålet kan være drøfting av hvordan norske byer er blitt grunnlagt. De aller fleste norske bysamfunn hadde sitt utspring i handel med fisk og trelast, og dette var også den viktigste drivkraft i urbaniseringen før industrialiseringen for alvor tok til. Dessuten er svært få byer blitt til som resultat av kongelige forordninger, noe som indikerer at militære vurderinger har hatt en begrenset betydning for opprettelsen av nye bysamfunn.

Det finnes likevel eksempler på norske bysamfunn som ble etablert ut fra militære betraktninger. De mest kjente er Kristiansand og Fredrikstad. Kristiansand ble grunnlagt av Kristian IV i 1641 og må sees som en del av Danmark-Norges forsvar av Skagerak. (Se Eide Johnsens artikkel) Bakgrunnen var keiserens okkupasjon av Jylland som førte til behovet for å sikre havområdet fra norsk territorium. Da kongen igjen fikk kontrollen over Danmark, ble Fredericia grunnlagt (1647) på Jylland i samme hensikt som Kristiansand. De to byene ble opprettet i samme periode med samme formål i samme politiske rikslenhet. En sammenligning mellom Kristiansand og Fredericia kan derfor være grunnlag for et delprosjekt om utviklingen av garnisonsbyer i det dansk-norske riket.

Fredrikstad ble grunnlagt i 1567 og var i realiteten en erstatning for Sarpsborg som var brent ned under den nordiske sjuårskrigen (1563-1570). Fredrikstad ble virkelig utbygd som garnisons- og festningsby først omkring hundre år etter opprettelsen, dvs. i 1660-årene.⁶ (Se Dehlis artikler) Det var nettopp i tiden etter 1660 at festninger ble bygd og permanente tropper ble satt opp i Norge som i Danmark. Fredrikstad er et av de fremste eksempler på festnings- og garnisonsbyer fra denne perioden, men også byer som Halden, Trondheim, Kongsvinger og til dels Oslo (Christiania) og Bergen er

eksempler på den byggeaktiviteten og troppeoppsetningen som fant sted i første del av enevoldstiden. Like viktig som å kartlegge hvilke byer vi skal regne som norske garnisonsbyer, vil det være å undersøke hvilken tidsperiode som er viktigst for garnisonsbyer i festningbyenes historie. Jeg vil antyde at det er årene 1660-1730 som er festningsgarnisonens «storhetstid», selv om det for en del byers vedkommende var størst absolutt garnison noe senere.⁷

Garnisonsbyen som norsk militærhistorie

Befestningen og garnisonsoppsetningen i flere norske byer var resultat av den nærmest permanente trussel fra Sverige mot det dansk-norske riket og den følgende reorganiseringen av det nasjonale militærvesen. Sverige var blitt en militær og politisk stormakt i Europa og ble relativt styrket i forhold til naboriket. De grunnleggende motsetningene gjenspeilte seg i en serie kriger og militære konflikter: Kalmarkrigen 1611-1613, Hannibalfeiden 1643-1645, Krabbekrigen 1657-1658, Bjelkefeiden 1658-1660, Gyldenløvefeiden 1675-1679 og Elleveårskrigen 1709-1720. På dette hundreåret var det krigshandlinger i 27 år fordelt på seks perioder og kriger, og i alle disse stridene sto kampen mellom Sverige på den ene side og Danmark-Norge på den andre. Både norske og danske områder ble erobret og trusselen om ytterligere svenske erobringer var til stede. Trusselen førte til krav om tropper og et organisert militærvesen. Hvordan troppene ble rekruttert og forsvaret organisert var av avgjørende betydning for i hvilken grad Norge fikk garnisonsbyer og hvor store garnisonene ville være. Dette viser hvordan framveksten av garnisonsbyene er en del av vår militærhistorie og bør være grunnlag for en studie av militærsystemets organisasjon og dets bidrag til byutviklingen.⁸

Vi kan si at garnisonene i festningenes tidsalder hadde to aspekter: Det fysiske aspekt bestående av festningene; og det menneskelige aspekt som var selve garnisonen. Jeg skal her kort nevne noen hovedtrekk ved norsk militærhistorie som hadde betydning for festningsbyggingen og for oppsetting av faste garnisoner.

Garnisonsbyen forutsatte at forsvaret var oppsatt med permanente styrker i fredstid. Dette fant ikke sted i særlig omfang før i

siste del av 17. århundre da det gradvis foregikk en utbygging av det norske forsvaret. De første forsøk på å styrke det norske forsvaret fant sted under Hannibal Sehesteds stattholdertid (1642-1651) selv om de formelle vedtak om omleggingene hadde blitt fattet i 1611, 1628 og 1641. Det hadde fra lang tid tilbake vært en del leiesoldater i hæren («gevorbnne soldater» som i eldre tid hovedsaklig var utlendinger), men det aller meste av hæravdelingene besto av utskrevne soldater basert på at gårdene og lokalsamfunnene måtte stille et visst antall soldater, en ordning som varte til 1799. Norge hadde en folkehær eller riktigere en bondehær. Norge fikk dermed et militærsystem som i mindre grad enn Sverige og Danmark var basert på faste stående styrker, og de fleste fast tilsatte militære var utenlandske offiserer. En slik hærordning la ikke i særlig grad grunnlag for garnisonsbyer.⁹

Etter Hannibalfeidens slutt (1645) oppsto det strid om i hvilken grad Norge skulle ha stående styrker.¹⁰ Sehested som på mange måter var den som opprettet et nasjonalt norsk militærvesen, ønsket å beholde de stående styrkene, mens de danske politiske myndigheter satte seg mot ideen fordi den krevde for store økonomiske bevilgninger. Etter en kort periode ble det bestemt at Norge fortsatt skulle basere seg på utskrevne soldater og at det bare skulle være mindre festningsgarnisoner.¹¹ Noen virkelige garnisonsbyer kan vi derfor knapt snakke om før etter innføringen av eneveldet da kongen brukte den stående militær styrke for å sikre eneveldets maktposisjon. Noen betydelig størrelse fikk garnisonene neppe før i 1670-årene.

Heller ikke festningsbyggingens aktiviteten var av særlig omfang før innføringen av eneveldet, og det var først i tiden etter Gyldenløvefeiden (1675-1679) vi fikk den store utbyggingsperioden.¹² Denne hadde sitt utspring bl.a. i en vurdering av trusselen mot Norge slik den ble beskrevet av stattholder Ulrik Frederik Gyldenløve og kansler Jens Bjelke i 1671. De konkluderte med at trusselen fra havet var begrenset og at det norske terrenget gjorde det vanskelig for en fiende å få med seg tungt artilleri og utstyr. Mulighetene for angrep lå i områdene rundt Svinesund, Solør og Trøndelag.

Dette ble utgangspunkt for festningsbyggingen og garnionsplasseringene. Festninger ble bygd eller utvidet i Halden (Fredriksten) og Fredrikstad for å demme opp for angrep gjennom Svine-

sund; i landets administrative sentrum Kristiania (Akershus); i Solørområdet med festningene Rødenes (Basmo nedlagt 1742), Blaker (nedlagt 1820), Elverum (Kristiansfjell nedlagt 1814) og Kongsvinger; og i Trondheim (Kristiansten og Munkholmen). Da Norge fra 1814 kom i union med Sverige endret trusselbildet seg og festningene mot svenskegrensen fikk mindre militær betydning inntil striden om unionsoppløsningen mot slutten av det 19. århundre.

På tross av trusselbeskrivelsen ble det ved kysten grunnlagt festninger og orlogstasjoner som kunne gi grunnlag for garnisonsbyer. De befant seg på Hvaler (Akerøy 1660-1807) i Oslofjorden, Stavern (Fredriksvern) ved utløpet til samme fjord, Kristiansand (Odderøy og Flekkerøy), Bergen (Bergenhus) og Vardø (Vardøhus) på grensen mot Russland.¹³

Parallelt med byggingen av festninger fikk Norge større oppsatte garnisoner i en del av festningsbyene. Det var likevel få byer som hadde oppsatte garnisoner på en bataljon eller større i fredstid. Som nevnt var det først etter Gyldenløwes «feide» med Sverige 1675-79 at de faste garnisonene nådde en viss størrelse. I begynnelsen av 1660-årene var det i alt 1.500 vervede soldater i landet, mens tallet omkring 1720 var kommet opp i totalt ca. 4.000. I første del av 1700-tallet skulle det i fredstid være to vervede regimenter som hver var på ca 1.000 mann. Bare omkring 900 (av 2.000) var imidlertid stadig tjenestegjørende. I tillegg til disse regimentene fantes det faste garnisonskompanier i Bergen, Kristiansand, Trondhjem, Kongsvinger, Fredrikstad og Stavern.¹⁴ Vi skal imidlertid merke oss at det relativt store antallet vervede soldater i 1720 var resultat av den langvarige nordiske krigen og at det neppe har vært snakk om faste militære oppsetninger over lengre fredstid i en slik størrelsesorden. Vi har hevdet at garnisoner og festningsutbygging i større omfang fant sted først etter innføring av eneveldet og spesielt fra 1670-årene. Garnisonene fram til denne tid var små. F.eks. var det i Fredrikstad i 1660-årene ennå bare 124 vervede knekter i garnisonen og i 1671 ble antallet for en kortere periode redusert. I Bergen var det i 1657 bare omkring 20 militære personer og i Oslo (Kristiania) ca 150 fra 1624. Garnisoner av større omfang ser ikke ut til å ha blitt satt opp før i 1670- og 1680-årene, dvs etter at store arbeider på festningene var utført. Årene med de største garnisonene må ha vært de første tiårene av 1700-tallet, først og fremst

under Den store nordiske krig. Da var det satt opp vervede garnisonskompanier i Bergen og Trondheim; byer som Fredrikstad og Kristiansand hadde omkring 500 soldater fast plassert i byen; og landet hadde et vervet regiment (Cicignons) på 16 kompanier. I de mindre garnisonsbyene som Kongsvinger og Vardø utgjorde garnisonene neppe noen gang mer enn 100-200 mann. (Se Rønning Balsviks artikkel).

I tiden etter den store nordiske krig ser garnisonene ut til å ha fått redusert omfang. Da trussel om ny krig med Sverige igjen ble opplevd som overhengende omkring 1740, ble garnisonen i bl.a. Fredrikstad på nytt utvidet og store byggeplaner ble lagt.

Hensikten med denne oversikten er utelukkende å peke på en oppgave som venter: Kartlegging av garnisonsbyene og variasjonene av garnisonsstørrelse over tid. Min framstilling her bærer preg av at garnisonsoppsetningene reflekterer opplevelsen av krigsfare mot Norge. En vurdering av forholdet mellom trusseloppfatning og garnisonsutbygging kan være et tema for drøfting av framveksten og utbredelse av garnisonsbyer i Norge. Var det «faren fra øst» som skapte garnisonsbyene?

Garnisonen – et sosialhistorisk fenomen

Vender vi blikket fra oversikten over garnisonsbyene og deres bakgrunn til garnisonsbyenes indre liv, er det flere interessante sosiale forhold som kan være verdt et nærmere studium. Martin Dehli's verk om Fredrikstads historie og Sverre Steens om Kristiansands historie er de arbeider i norsk byhistorie som har drøftet denne type spørsmål mest grundig. De har i stor grad konsentrert seg om forholdet mellom garnisonen og borgerskapet, men har også informasjon om soldatenes leveforhold. Borgerne hadde på den ene side fordeler ved at en garnison var plassert i byen gjennom økt lokal etterspørsel og ofte leveranser i forbindelse med bygg- og anleggsvirksomhet. På den andre side førte garnisonen med seg byrder, først og fremst ved at borgerne ble pålagt å innkvartere soldater.¹⁵ Dette kunne i perioder med store garnisoner skape sosiale problemer og konflikter. Det mest klare eksempel på dette er Fredrikstad fra slutten av 1730-årene, en tid da garnisonen ble fordoblet og større festningsarbeider igangsatt. Dæhli beskriver situasjonen i 1741 slik:

«Mannskapene lå «snart verre enn kreaturer» over staller og på åpne loft, og mange døde av den grunn. Gifte soldater med koner og barn lå på brisker sammen med ugifte, og konene fødte «offentlig barn iblant og udi påsyn av de ugifte soldater». Koking, vask og barnestell gjorde luften usunn. Og stadig flere soldaterkoner tydde inn til sine menn, for det var hungersnød utover i landdistriktene og ingenting å leve av».¹⁶

I løpet av de ti første månedene i 1741 døde 158 soldater, noe som medførte strengere plikter om innkvartering hos borgerene. Elendige sosiale forhold og stort antall soldater førte til andre problemer: småtyverier, fyll og utskeielser. Forholdene i Fredrikstad kan være utgangspunkt for flere sosialhistoriske spørsmål, både om soldatlivet og virkningene på de små bysamfunnenes tilværelse. Hilde Sandviks og Randi Balsviks artikler i denne publikasjonen påpeker en rekke sosiale forhold og problemer som bør studeres nærmere. I tillegg vil undersøkelser om rekruttering til soldatlivet være et prosjekt av interesse. Tilsvarende gjelder rekruttering til offisersyrkene med f.eks. spørsmålet om i hvilken grad den militære karriere åpnet for muligheter for sosialt avansement i et samfunn som ellers var preget av lav sosial mobilitet.¹⁷

Også andre forhold skapte konflikter mellom den militære og sivile del av byene. Soldatene oppførte seg ikke alltid slik byens innbyggere ønsket, men den sivile domstol kunne ikke straffe soldatene. Garnisonen levde sitt eget politiske og juridiske liv, den var en by i byen. Dette la selvsagt grunnlag for kompetansestrider og maktkamp mellom det militære og sivile samfunn, blant annet for å få kontroll over soldatenes atferd. Dette er belyst både i Knut Sprautens og Hilde Sandviks artikler. De militære innførte regler som begrenset borgernes frihet, bl.a. gjennom stenging av byporten om natten. Dette hindret den fri ferdsel og den militære myndighet påla generelt strengere ordensregler for byen enn det som ellers var vanlig. Bl.a. ble det i Fredrikstad forbudt å la grisene vandre fritt i gatene, noe som nærmest utløste en «grisekrig»!¹⁸

I kystkommunene ble mange sjømenn rulleført i flåten og lovverket bestemte at halvparten av de rulleførte til enhver tid måtte befinne seg innenfor landets grenser. Mønsterskriverne som hadde ansvaret for å holde oversikt over disse sjøfolkene, hadde derfor myndighet til å hindre at de tok hyre på utenriksfart, noe som selvsagt la grunnlag for gnisninger.

Et forhold som er lite berørt i byhistoriene er det personlig-sosiale forholdet innad i embetsstanden og mellom embetsstand og borgerskap i garnisonsbyene. Disse to gruppene utgjorde samfunnets elite og var ofte sosialt integrerte. I garnisonsbyene må embetsstanden i større grad enn ellers ha vært dominert av militære embetsmenn, noe som kan ha ført til intern strid om sosial rang. Et uttrykk for rangsordning mellom sivile og militære embetsmenn kan vi finne gjennom å sammenligne lønnsnivå:¹⁹

Sivil		Militær	
Stattholder	10.000 rdl	General	2.000-3.000 rdl
Stiftsamtmann	1.300-3.000 rdl	Oberst	1.400-1.500 rdl
Biskop	1.000-3.000 rdl		
Amtmann	500-1.000 rdl		
Fogd	450- 700 rdl	Major	450- 500 rdl
Sorenskriver	300-1.000 rdl	Kaptein	300- 350 rdl
Sokneprest	150-1.000 rdl	Løytnant	120- 160 rdl

Den militære embetsstand utgjorde et betydelig antall i den lavere embetsstand i garnisonsbyene. Majorer, kapteiner og løytnanter kunne konkurrere med fogd, sogneprest og muligens sorenskriver; mens obersten sto over stiftsmannen og nesten på linje med en biskop. Den atskilte juridiske og politiske makt i garnisonsbyen kan ha skapt et spent forhold innad i embetsstanden, et forhold som kunne være verdt et nærmere studium. Motsetningene kunne forsterkes av at det var et stort antall utlendinger (hverken norsk eller dansk) blant kommandanter og høyere offiserer i garnisonene.²⁰

Det fins flere eksempler på at høye militære embetsmenn fikk felles interesser med storborgerskapet gjennom at de ble eiere av sagbruk eller jernverk. Selv om de formelt sett ikke hadde tillatelse til å drive eksport av trelast var det glidende overganger mellom deres eierinteresser i produksjonen (som de hadde lov til å inneha) og handel (som de ikke hadde tillatelse til å drive). En studie av integrasjon mellom den militære embetsstand og den sivile embetsstand og/eller borgerskapet kunne for eksempel bestå i undersøkelse av ekteskapsinngåelse.

Garnisonen som politisk og kulturell historie

Som for de andre nordiske land er det et klart skille mellom det sivile og militære samfunn juridisk og politisk. Det betyr at garnisonsbyene ikke åpner for diskusjon om de militæres innflytelse i lokalpolitiske forhold; i hvert fall ikke formelt.²¹ Som det er antydnet foran var det likevel en permanent strid om makt mellom det sivile og militære lederskap i garnisonsbyene. Dette er selvsagt også en form for politisk strid (en strid om makt); og i den grad det finnes kilder vil den kunne gi kunnskap om reelle politiske maktforhold i garnisonsbyene. Hilde Sandviks artikkel viser at rettskilder er en lite brukt, men meget god kilde til analyse av sosiale konflikter. Rettsapparatet ble brukt til å trekke opp grenselinjer for maktutøvelse og individuelle rettigheter.

For kulturhistoriske interesserte vil festnings- og garnisonsbyene åpne for studier av en rekke emner, først og fremst av byarkitektonisk, festningsarkitektonisk og bygningsarkitektonisk karakter. De kongelige planlagte byenes kvadratur (Kristiansand, Kristiania og til dels Fredrikstad) kan være en innfallsvinkel til studier av byplanlegging. Festningsarkitekturen er beskrevet av C.S. Widerberg i en serie om norske festninger utgitt av Riksantikvaren, og bygningshistorie ligger åpent som forskningsfelt.

Arteus har i sin artikkel pekt på en mulighet for å kombinere militær- og kulturhistorie ved å ta utgangspunkt i den militære synligheten i garnisonsbymiljøet og hvordan dette har endret seg over tid. Han antyder at dette vil kunne gi svar på bl.a spørsmål om krigsmaktens popularitet og militaristiske eller anti-militaristiske holdninger i samfunnet. For Norge før 1814 kan dette koples til forholdet mellom militærvesenet og norsk politisk situasjon. Vi kan spørre om i hvilken grad festningsbygging ikke bare var et resultat av ytre trussel (Sverige), men også kongens synlige uttrykk for sin dominans over Norge.

Garnisonen og byøkonomien

For et menneske i det 20. århundre virker det innlysende at plasseringen av en garnison i en småby måtte ha betydelige økonomiske konsekvenser, først og fremst av positiv art: Soldatenes lønninger må ha skapt en etterspørsel for det lokale handelsborger-

skap, og byggearbeidene må ha fremmet næringslivets aktivitet. I en viss grad var dette tilfelle også i det 17. og 18. århundre, men ringvirkningene var antakelig langt mindre enn vi ville forventet ut fra vår egen samtids økonomiske system. For det første var det små beløp hver enkelt soldat fikk utbetalt, og i enkelte tilfeller hendte det også at garnisonens soldater fikk betaling i naturalia, f.eks. korn. Siden de vanligvis ikke hadde mulighet til selv å male kornet, måtte de la en av byens møllere ta seg av dette. Opptil halvparten av kornet gikk på denne måten fra soldaten til mølleren i betaling for arbeidet, dvs. at det på denne måten foregikk en ikke ubetydelig overføring fra den militære til den sivile sektor i garnisonsbyen.

Noe penger hadde soldatene og festningsarbeiderne, og en del av dette gikk til byens høkere og småborgere. I Fredrikstad og Kristiansand hadde for eksempel småborgerskapet på denne måten fordeler av garnisonen, først og fremst gjennom etterspørsel av matvarer. Få andre vareslag ble kjøpt av soldatene, til det var inntektene for små.²²

Det betydelige antall soldater førte også til at det til enhver tid fantes god tilgang på rimelig arbeidskraft i byene, noe som muliggjorde større arbeider i en tid med begrenset mekanisk energi og redskap. Arbeidskraft var den store innskuddsfaktor i økonomien, og et fortrinn på dette feltet kan ha gitt lokaløkonomien i garnisonsbyene betydelige tilskudd. Heller ikke byggearbeider ga ringvirkninger av samme omfang som de gjør i dag. Virkningene ble omtrent de samme som for en fast garnison: Tilbud på arbeidskraft og økt etterspørsel etter mat. I de tider da byggearbeidene var på topp, må imidlertid etterspørselen for småkjøpmenn ha vært betydelig. I begynnelsen av 1660-årene ble det f.eks. i Halden utført omtrent 65.000 dagsverk årlig på festningen. I slike perioder kan «mange bekker små ha blitt til en stor å», de mange småinntektene må ha summert seg opp til en viss lokal etterspørsel – men stadig hovedsaklig etter mat.

Garnisonen og festningen hadde også negativ innflytelse på det økonomiske liv i byene – i hvert fall sett ut fra de etablerte borgernes og håndverkernes synsvinkel. De militære hadde status som halvborgere og kunne derfor arbeide som håndverkere og drive småhandel. Dette betydde at håndverkere og småborgere i garnisonsbyene fikk konkurrenter fra soldater som kunne underby de faste håndverkerne for å få en ekstraintekt.²³

Martin Dæhli's drøfting av Fredrikstad og Knut Sprautens artikkel om Christiania viser at kombinasjonen ladested og festningsby var vanskelig: Festningen hindret handel i større omfang. Handel var grunnlag for norske byers vekst fram til industrialiseringen i siste del av 1800-tallet, og Dæhli hevder således at festningen og garnisonen hemmet byutviklingen:

«Handelslivet hadde vanskelig for å trives i festningens skygge. Den militære orden og disiplin passet ikke for skipperne og kjøpmenn. De ville handle når og hvor de ønsket, og smughandel var nær sagt noe som hørte til dagens (eller nattens) orden.»²⁴

I hvilken grad garnisons- og festningbyens utvikling ble hemmet gjennom den struktur og det regelverk som slike byer fikk, er et felt som bør kunne undersøkes ved en sammenligning mellom noen garnisonsbyer i det 17. og 18. århundre; gjennom en sammenligning både mellom noen norske byer og mellom norske og andre nordiske byer.

Garnisonsbyer og historieskriving

Introduksjonsartikkelen er ment som en første forsøk på systematisering av spørsmål som kan diskuteres i historiske arbeider om garnisonsbyer eller forsvarsanlegg i lokalsamfunn. Ved siden av å være en del av den almene byhistorie og dermed studiet av urbaniseringen av Norge, vil det også kunne være med på å utvide bredden i studier i sosial-, kultur- og økonomisk historie.

Garnisonsbyenes utvikling kan også sees som en del av en større politisk endringsprosess og modernisering av statsapparatet «som i den seinare tid har vore omtala som oppkomsten av ein «militær- og skattestat» («maktstat»), eller ein overgang frå «domenestat» til «skattestat», som Hans Hosar uttrykker det i sin artikkel.

Garnisonsbyen som forskningstema åpner derfor for en rekke interessante studier, og artiklene i denne publikasjonen gir innblikk i en del av de mulighetene som foreligger for forskere, lokalhistorikere, studenter og andre som ønsker å se nærmere på forholdene i norske byer og tettsteder med større militære innslag.

Dansketid og unionstid

Kvinner i kompani Soldatkoner i Christiania 1750-1800

Hilde Sandvik

Innledning

De militære i de gamle garnisonsbyene var en egen stand. De hadde sine uniformer, sine menigheter, sin jurisdiksjon. Myndighetene ga særskilte lover for de militære. De slapp lettere fra leiermålsbøter, de kunne ha fritt husrom og dessuten visse særretter til handel og håndverk. Soldatkonene hørte med i den militære stand. De ble omtalt som «Anna Andersdatter tilhørende NNs kompani». I militærlovgivningen fantes det mange bestemmelser om soldaters og offiserers koner. Jeg vil konsentrere meg om de vervede soldatenes koner i Christiania. Ved å rette søkelyset mot denne lille gruppen vil jeg også belyse soldatenes vilkår i privilegiesamfunnet og spørsmålet om integrering i det sivile samfunn. Det er den sivile siden av militærhistorien som her skal undersøkes i et forsøk på å fylle ut den tradisjonelle «ikke-historien»: «Menn ble soldater, kvinner ble det ikke».²⁵

Soldatkoner i andre europeiske hærer

I de store europeiske krigene var det ikke uvanlig at kvinner og barn fulgte med hærene. Barton C. Hacker har i en artikkel i tidskriftet «Signs» sammenfattet militærhistoriske beretninger om 15-, 16- og 1700-tallets tropper.²⁶ Marketentersker, soldatkoner og prostituerte fulgte leiehærene. Det var langt flere «munner» å fø på, enn stridende menn. På 1500-tallet regnet en med 3/5 stridende og 2/5 «andre» menn og kvinner i en hær. De store nasjonale hærene som ble bygget opp på 16- og 1700-tallet hadde sterkere kontroll med soldatenes giftermål, enn hva tilfellet hadde vært i leiehærene. Soldatene måtte søke kompanisjefen om tillatelse til å gifte seg. I den engelske hæren var det ikke tillatt med mer enn 6 koner pr.

kompani på hundre mann. På slutten av 1700-tallet endret tankegangen seg. I tråd med merkantilistisk politikk ble det lagt vekt på befolkningsøkning, og en så soldatsønner som gode rekrutter. Styresmaktene i Østerrike søkte ved statlige reguleringer å sikre soldatfamilienes forhold.²⁷

Militære reglement regulerte soldatkonenes arbeid. Hacker refererer et reglement for det 95. riflekorps stasjonert i Shornfield, der det ble slått fast at kvartermesteren skulle sørge for at vask og søm ikke ble sendt ut av regimentet, men at de seks soldatkonene skulle sørge for vasken for 5 pence pr. vask. Det var pålagt soldatkonene å sørge for sjukepleie.

I fredstid skulle store tropper ha lønn og innkvartering. Soldatlønnene var ikke store, og for å bedre soldatenes kår uten å legge enda høyere skatter på folket, ga styresmaktene soldatene og deres familier innpass i borgernes særretter til handel og håndverk. Det skapte konflikt.

I Wien var de keiserlige tropper «Stadtguardia». Keiseren supplerte de lave soldatlønnene ved å gi sine tropper adgang til å skaffe seg ekstrainntekter ved håndverk. Borgerne i Wien førte en lang kamp mot dette, men i 1730 var det f.eks. i Wien 500 soldatskomakere mot 432 borgerlige, 202 soldatskreddere mot 457 borgerlige, 14 soldathattmakere mot 12 borgerlige.²⁸

I Praha ble soldatkonenes forsørgelse løst ved å avkreve soldatene et løfte om at konene hadde formue eller eget håndarbeid eller næring slik at hun kunne forsørge seg selv. Soldatkonene kunne ikke regne med å komme til kompaniet for å få forsørgelse der.²⁹

I Danmark fikk soldatene rett til å drive håndverk og salg med hustrus og barns hjelp. Denne retten mistet de med en forordning fra 27.7.1741. Straffen for ulovlig håndverk skulle være pisking, spissrotgang eller et halvt år i tukthus for konene.³⁰ I 1751 ble det igjen tillatt for soldatene å være håndverkere og å selge med koners og barns hjelp.

Den norske hæren

Den norske hæren på 1700-tallet var vesentlig basert på en nasjonal legdshær, der hver «fullgård» holdt en soldat. Tjenestetida var ti år. Langs kysten hørte alle til sjøinnrulleringen. I fredstid var

Des
REGLEMENTS
 Für
Unsere
 Geworbene und National-
INFANTERIE,
 Dritter Theil.

Von dem Soldaten überhaupt, und ei-
 nes jeden Pflichten; Von der Montirung, und
 dem Anzuge; Von dem Ceremoniel, und sonst
 gewöhnlichem Dienste; Wie auch von den Regi-
 ments- und Compagnie-Büchern, Protocollen,
 Journalen, Rollen, Listen, Artesten, Päf-
 sen, Abschieden, Quitungen, und
 Berechnungen, ꝛ.

No. 426.

COPPELL & ZUGELT, 1747.

Gedruckt bey dem Directeur, über Ihro Königl. Maj. u.
 Universit. Buchdruckerey, Johann Georg Höpffner.

I 1747 utferdiget kongen nytt regelverk for Hæren som bl.a. krevde at hvert regiment skulle holde bok over giftermål og antall barn soldatene fikk. Lovverket førte til at vi har gode militære kilder til sosialhistorie på 1700-tallet.

soldatene inne til øvelser 12 dager hvert år, fra 1740 ca. en måned bare hvert annet år, og fra 1791 hvert fjerde år.³¹ Mellom sesjonene arbeidet de som andre med jord, skog og fiske. Soldatene skulle helst ikke være gift.

De vervede avdelingene var sammensatt av vervede og nasjonale soldater. Det var Det søndenfjeldske og Det nordenfjeldske gevorbne infanteriregiment med 12 vervede kompanier hver, og Artilleriet med seks vervede artillerikorps, stasjonert ved festningene.

De vervede infanteriregimentene besto av soldater som gjorde tjeneste hele året og «gevorbnne frimenn», som bare var inne til tjeneste 28 dager i året.³² Soldatene kunne verve seg for kortere eller lengre tidsrom.

Ved festningene var forskjellige kompanier stasjonert. Av månedslistene for Akershus festning i Christiania ³³ går det fram at av ialt ca 1100 mann som hørte til garnisonen var bare 6-700 soldater i aktiv tjeneste. De øvrige var frimenn eller reserver med et vanlig sivilt yrke.

Ekteskap og bolig

Myndighetene ønsket å regulere antall gifte soldater. Mens det i England bare skulle være 6 soldatkoner ved hvert kompani, var det tillatt med 30 soldatkoner pr. kompani i Norge. Reskriptet av 13. april 1733 bestemte:

«ikkun 30 gifte Under Offiserer og Gemene ved hvert Infanteri Compagni, herefter tillades, samt at Compagni Sjefene ikke maa bevilge Frisedler uden Regimentsjefens forevisende»

I reskript av 1. juli 1747 ble antall gifte koner ved det vervede infanteri redusert fra 30 til 22 pr. kompani. Av Tjenestereglementet 3. del fra 1747 går det fram at auditøren og hvert regiment skulle holde en bok over giftermål og antall barn.³⁴ (Se vedlegg 1 og 2) Disse bøkene synes ikke bevart, men det går fram av annen korrespondanse at de må ha eksistert.³⁵ Prester som viet soldater uten «friseddel» fra kompanisjefen kunne i følge Krigsartiklenes paragraf 3 miste embetet.

Soldatkonene hørte med til den militære stand. I Inkvarteringsreglementet fra 25. desember 1767 var det bestemt at en gift soldat

skulle regnes som to. Soldatkonene ble også nevnt som tilhørende en militær avdeling: Anders Jonasens kone Gunhild Kristine ble omtalt som «en underoffisers kone av generalmajor Reichweins regiment livkompani».³⁶ Også offiserer måtte ha sjefenes samtykke for å gifte seg. I følge Otto Vaupel, den danske og norske hærs historie, måtte de bevise at deres formue ville øke med 150 rd ved giftermål.³⁷

Soldatkoner ble ikke alltid ansett som en byrde av myndighetene. Myndighetene kunne også vurdere soldatkoner som en taktisk fordel, f.eks. til å holde matrosene i landet. Regjeringens juridiske rådgiver Henrik Stampe skrev en betenkning om de sjøinrullertes kår på en innstilling fra en kommisjon nedsatt av det kombinerte kollegiet. Stampe mente at det var ikke mulig med tvang og forbud å hindre sjøfolk å reise fra landet, for handel og sjøfart var næringer som trivdes i frihet. Men kunne en ikke tvinge, så kunne en lokke:³⁸

«Især bør man i alle maader opmuntre dem til at indlade sig i ægteskab og altid lette og føie saadan i deres forehavende, da den som haver kone og børn her i landet, ikke letterlig bliver borte eller nedsetter sig paa et andet sted, saa man alltid kan gjøre vissere regning paa ham, end paa den der er løs og ledig».

T. R. Malthus (1766-1834) skrev i «Reisedagbok for Norge» 1799, at giftermålsrestriksjonene kunne være med og forklare den lave norske folkeveksten: Unge menn måtte ikke bygsle gård før de hadde avtjent verneplikt eller var kommet over vernepliktig alder (30 år). Den som kunne regne med å bli soldat fikk ikke gifte seg før ti års tjeneste var over. Giftermålet kunne bli utsatt til langt ut i 30-års alderen:

*«Soknepresten hadde rett nok ikkje lovheimel for å nekta ein mann å gifta seg før han var innrullert i hæren, men det synest som om det gjennom tida hadde vorte hevd for at presten i ein viss mon kunne gjera det. Presten nekta ofte å vigsla eit par dersom det ikkje var rimeleg å rekna med at dei kunne fø ein huslyd.»*³⁹

Det er imidlertid grunn til å understreke at høy giftermålsalder var vanlig i hele Vest-Europa, også i land med helt annen militærtjeneste enn den norske. Både menn og kvinner ventet med gifter-

mål til de kunne forsørge en familie. Den vanlige giftermålsalderen for menn i Vest-Europa var ca. 28 år. Soldatene fra den norske legdshæren som giftet seg i 30-årsalderen, brøt ikke med mønsteret. Folketellinga fra 1801 viser også at flere soldater bygslet gårder.

Ruller og folketellinger er gode kilder til soldatenes giftermål. Likevel er det et problem: De gir oss øyeblikksbilder, hvor mange soldater som var gift, men forteller ikke om hvor mange soldater som ble gift. Grundigere undersøkelser enn det som her skal presenteres, må til for å svare på det spørsmålet. Her skal jeg nøye meg med tre tidspunkt for kompanier stasjonert i Christiania: 1759, 1778 og 1801. Hvert kompani talte omlag 100 mann.

1759: Fra de norske troppene i Holstein ble det sendt inn lister over etterlatte koner og barn som skulle ha brød og innkvartering. Det går fram at i de ti kompaniene fra Det nordenfjeldske gevorbne infanteri regiment var det i snitt 38 gifte soldater pr. kompani.⁴⁰

1778: Av mønstringsrullene for Det nordenfjeldske gevorbne regiment 1778 går det fram at 27 % av soldatene var gift. Av 1.017 mann var 288 gift. Ved hvert av de 12 kompaniene som da var stasjonert ved Akershus festning var det i snitt 24 koner pr. kompani. Lavest antall var 18, høyeste var 2. grenaderkompani med 40 gifte av i alt 94 mann.⁴¹

1801: Folketellinga for 1801 er ikke bearbeidet med tanke på militær sosialhistorie. Yrkesbetegnelsen «soldat» e.l. er gitt laveste prioritet i kombinasjon med andre yrker: «husmann, fisker og soldat» vil bli kategorisert som husmann. Å bruke bearbeidede data innebærer derfor feilkilder. Likevel kan den gi en pekepinn:

Tabell 1. Soldater og underoffiserer (s/u) i Norge i 1801, gift soldater og underoffiserer, deres koner og barn, fordelt på by og land.⁴²

	<i>s/u i alt</i>	<i>Gifte s/u</i>	<i>Koner</i>	<i>Barn</i>
Stiftsbyer	1.413	381	346	514
Andre byer og kjøpsteder	1.657	483	455	771
Landdistrikt	12.460	423	356	583
Ialt	15.530	1287	1157	1868

I tabellen er ikke offiserer eller matroser tatt med. Antall soldatbarn gjelder antall barn som bor hjemme. Ca. 9 prosent av soldatene på

landsbasis var gift, mens ca. 30 % av soldatene i byene. På landsbygda finner vi den ugifte legdshærssoldaten. I byene finner vi bl.a. festningsverkene og vervede yrkessoldater stasjonert. Terje Holm har vist at 42% av de vervede frimennene i Østfold, Akershus og Buskerud var gift i 1801.⁴³ Vi ser at tallene samler seg rundt 30 % gifte soldater, nokså bra i tråd med lovverket. Frisedlene fra kompanisjefene og edsavleggelsen ga militære myndigheter kontrollmulighet. Jeg vil likevel tro at det må ha vært umulig å ha kontroll med samtlige soldaters giftermål, regulert utifra en norm om antall koner pr. kompani. Soldatene kunne verve seg for 1-2 år av gangen, stå som frimenn og skifte kompani. Jeg har ikke sett eksempel på at en soldat har blitt nektet å verve seg på ny fordi han var gift. 30 % gifte soldater kan like gjerne være resultat av livs-syklus, giftermålsmonster og muligheten for å skaffe brødet: Unge menn vervet seg som soldater, tjente en 10-14 års tid, fikk seg et sivil yrke, giftet seg og ble stående som vervet frimann.⁴⁴ I de to «garnisonskorpene» som ble opprettet for gamle eller skrøpelige soldater var 82% gift, flere kan dessuten ha vært enkemenn. Selv om listene fra disse kompaniene ikke gir et representativt bilde av soldatenes siste år, så forteller listene at de aller fleste soldater ble gift.

Borgerne hadde plikt til å innkvartere soldater. For dette fikk byboerne skattelette, men mange følte innkvarteringen som en urimelig stor byrde. Det var mulig å betale seg fri fra plikten, pengene gikk da som husleietilskudd til andre borgere som tok en større del av byrden.

I 1801 var Christiania en by med ca. 11.000 innbyggere, dersom en regner med forstedene og Gamlebyen. Av disse hørte ca. 1.600 til den militære stand, hvis en regner med koner, barn, pensjonerte soldater og elever ved Det militære institutt. Omlag 250 soldat-koner holdt hus i byen og forstedene. Offisersfamiliene bodde helst i selve byen. Soldatene var innkvartert eller losjerende. Gifte soldater ble regnet som to, en ugift artillerist fikk 4 rd årlig til husleie, en gift soldat fikk 8 rd.⁴⁵

Soldatene var ikke skilt fra det sivile liv. På selve festningsområdet, Hovedtangen, bodde bare 10% av den militære befolkningen med stort og smått. Soldat og sivil bodde tett, de delte kjøkken, stuer, gårdsrom og uthus.

Garnisonen i krigstid

I 1758 oppsto en spent situasjon ved Danmarks sørgrense og 13.000 norske soldater ble sendt til Holstein. Gjenblevne koner med barn og gamle og sjuke skulle få brød og fri innkvartering. I København skulle alle soldat- og underoffisersbarn under seks år mottas på Waisenhuset og når de var over seks år på Krigshospitalets Ladegård. Otto Vaupell skriver i sitt verk om den dansk-norske hær at mange koner benyttet seg av dette tilbudet, sendte deres barn på Ladegården «og droge til deres Mænd, saa Lejren overfyldes med Kvinder».⁴⁶ Noen av disse ble brukt som sykepleiere. Det var få soldatkoner som fulgte sine menn fra Norge. Fra Det Nordenfjeldske gevorbne infanteriregiment fulgte 21 koner med til Holstein. De fleste var barnløse eller hadde voksne barn, men en datter fikk brød ved festningen, en liten sønn bodde på Fåvang, og ei mor hadde en liten gutt med til Holstein.⁴⁷

Fra alle festningene i Norge ble det ført lister over soldatkoner som fikk utdelt brød. Prestene skrev attester om antall barn, fattigdom og vandel. Soldatkoner som bodde langt unna festningene, kunne få brødpenger i stedet. 184 soldatkoner oppholdt seg i Christiania i 1758 følge presteattesten. I alt fikk 263 soldatkoner brød ved festningen og 58 utenbysboende soldatkoner fikk tilsendt brødpenger.⁴⁸ Av korrespondansen framgår det at festningskommandanten la stor vekt på presteattestene. Han var ytterst mistenksom til alle opplysningene om fruktsommelige soldatkoner som skulle ha rett til brød, og han nektet ei soldatkone brød fordi hun hadde et barn utenfor ekteskapet.⁴⁹

Soldatenes levebrød

Som vi har sett var nær en tredjedel av soldatene i byene «gevorbne frimenn», dvs. de hadde et sivilt yrke ved siden av å være på øvelse 28 dager i året. Soldatenes rett til handel og håndverk var et middel staten brukte for å trekke folk til militærtjeneste, ved å stille i utsikt retten til å bli håndverker etter 14 års tjeneste. Kongen kunne også gi særskilt bevilling til en liten husnæring eller handel som takk for lang tjeneste eller til soldatenker. Denne typen sosialpolitikk kom naturlig nok i konflikt med borgernes interesser. Selv om den

militære etat tidlig fikk istand en enkekasse for offisersenker, fortsatte den gamle typen «sosialhjelp» å være viktig: muligheten for å få rett til en del av markedet. Det er dessuten verdt å merke seg at soldatene i Danmark hadde større friheter til å drive handel og håndverk enn de norske.

Hæren kostet. I siste halvdel av 1700-tallet utbetalte «Kvesthuskassen» ca 14 000 riksdaler årlig i pensjoner. I tillegg var det pensjonskasser for de gevorbne regimentene. Summen var stor, men den enkelte soldat kunne vanskelig klare seg på 10-12 riksdaler årlig. En vervet soldat måtte han ha tjent i 24 år og være helt tjenesteufør for å få pensjon.⁵⁰ Nøden kunne være stor. I Christiania ble det organisert «nødsarbeid». To garnisonskompanier ble opprettet i 1744. 200 vanføre eller gamle soldater skulle gjøre vakt-tjeneste og lettere vedlikehold. Ordningen varte til i 1766. Fra 1781 kunne norske vervede soldater tas opp i garnisonskompaniene i Danmark. Mange gamle soldater ble husmenn eller tok arbeid i byen. Offiserer og underoffiserer betalte inn til offiserens enke-kasse. Soldatenker fikk ingen pensjon.

I garnisonsbyen Christiania kjempet borgerne for sine særretter til markedet. De førte en evig kamp mot skjenkehus i forstedene, slakterkoner på landsbygda og fuskere i håndverksfag. Forstedene var et gammelt problem. I 1683 hadde en rådmann tatt opp et forstadsmanntall over Vaterland og Piperviken. Der fant han soldater og soldatkoner som drev småhandel, vertshus, vevde og gjorde annet håndverk. Han oppsummerte 75 % av denne befolkningens husstandsoverhoder som småhandlere, fuskere og løse eksisterer:⁵¹

«Bissenkremmere af Mandfolck oc Quindfolck som løber Landet omkring oc undertiden tilholder: 14. Adskillige Qvindfolck, løse, lokede, fanter fra landet til oc fra, soldater qvinder: 101. Underofficerer, Soldater, Constabels og Handlangere, en deel udi deris egne Huuse med bagen, Bryggen oc Ølappen, en deel nærer sig af Handverk, en Deel med smaa Kjøb, Sal oc Arbeyde: 104. Underoffiserer, Dragoner hvoraf en Deel boer udi deris egne Huuse som Bissenkremmere bruger borgerlig Næring: 30. Landt officerer, Leutnanter, Fendricker, Serganter, Corporaler, Ryttere oc Soldater, er fra deris Compagni, en Deel vides icke om de ere endnu under Millitien. Boer udi deris egne Huuse, formedelst deris Næring som de fattige Borgere betager: 27.»

Forstedene var et gammelt problem, og på slutten av 1700-tallet klaget borgerne fortsatt. Signalene fra myndighetene var tvetydige. Forstaden Grønland hadde fra gammelt av hatt rett til å ta i mot bøndene når de kom til byen og skjenke øl og selge mat. Disse rettighetene ble bekreftet i 1753 og 1770. Forstaden Grønland hørte også til «sjødistriktene». Befolkningen der skulle innrulleres som matroser. Henrik Stampe mente at matrosene og konene måtte få muligheten til å livberge seg:

«at det ... kunde tillades de enrullerede selv om vinteren, medens farten ophører, men deres hustruer bestandig, at ernære sig med deres egne hænders arbeide, saaledes som de best vidste og kunde, uden saadant dem maatte forbydes af de i købstædernes almindelige laug»⁵²

Den kongelige privilegiepolitikken var langt fra klar. Den samme kongelige majestet som skulle verne borgernes interesser, ga samtidig fattige soldatenker bevilling til å drive en liten handel.

Som eksempel på kongelig bevilling til en soldatenke kan nevnes soldatenka Gunhild Larsdatter som hadde fått kongelig bevilling til å drive en liten husnæring med salg av lys, brød og andre småting, pga. hennes manns lange militærtjeneste og hennes fire små barn.⁵³ Soldatkoner sendte søknader om handelsrettigheter og klaget over soldatlønnene som ikke strakk til: En soldatkone ba om skriftlig bevilling til å drive handel mellom Christiania og Blaker, en næring hun hadde drevet fra barndommen av, for å kunne forsørge familien. Mannens lønn strakk ikke til.⁵⁴

I voteringsprotokollen for politiretten skrev førstevoterende i utkastet til en dom mot en soldatkone som hadde drevet handel:

«Det er stridende imod all Orden og god Politie at Soldater eller Deres Koner enten for sig selv eller andre befatter sig med nogen Handel, ligesom saadan ved Forordningen af 10de Martii 1725 og 29de Dec. 1732 dennem udtrykkelig er forbuden.»⁵⁵

Dette prinsippet sto slett ikke så fast som borgerne ønsket. Foruten bevillinger til soldater og soldatenker, hadde de militære en rekke særretter til handel med visse varer og håndverk på visse måter. Forordningen fra 1725 gjaldt egentlig Danmark. Den var et tydelig kompromiss mellom hensynet til borgerne og hensynet til de

militæres levebrød. Riktignok fikk de militære forbud mot å drive kjøpmanns- eller høkerhandel, men soldatkonene fikk rett til å drive handel på dørene med fisk og frukt, dessuten til å selge gamle klær. Soldatene fikk rett til å drive et håndverk de hadde lært, med hjelp av koner og barn (kap. 2, art. 6), men uten svenners og drengers hjelp. Soldatkonene fikk rett til selv å dra på landsbygda og kjøpe inn «lam, grise, gies, høns og deslige» til egen husholdning mot å betale toll til byen.

Det var flere grunner til at prinsippet om borgernes enerett til «borgerlige næringer» som handel og håndverk vaklet. For det første hadde garnisonen rett til å sørge for egen forpleining. Soldatene hadde lov til å kjøpe inn og selge videre til soldater, men ikke drive handel med borgerne.⁵⁶ Dette kunne nok kontrolleres i byer der soldatene bodde atskilt på festningen, men i Christiania der militær og sivil delte kjøkken og boder, var kontroll ikke lett. Hadde en soldat fått tak i billig kjøtt, var det vanskelig å kontrollere om soldatkona solgte noe unna til borgerkona hun delte kjøkken med. Selv på festningsområdet Hovedtangen var det vanskelig å ha oversikt. Lars Storm fikk i 1756 privilegium på å selge alt etende og drikkende på Hovedtangen, og han vocket nøye på og varslet inn for krigsrett når han mistenkte noen. Han anmeldte bl.a. ei sersjantkone for å ha bedt ei lita jente skjenke opp en pel brennevin, blant andre varer hun solgte i huset sitt på Hovedtangen.⁵⁷

For det andre ga forordningen av 29. desember 1732 avtakkede soldater og deres hustruer rett til å bosette seg hvor de ville og arbeide med egne hender uten svenner og drengers hjelp, men de hadde ikke lov til å slå seg sammen eller drive noe kjøpmannskap eller borgerlig næring, dersom de ikke fikk borgerskap. Forordningene fra 24. januar 1738 og 27. oktober 1741 presiserte at soldaten måtte ha tjent i det militære i 14 år. For det tredje hadde gevorbne frimenn eller «provisores» ved artilleriet rett til å arbeide med egne henders hjelp uten svenners og drengers hjelp.

For det fjerde kunne kompanisjefen gi underoffiserer og soldater tillatelse til å handle. Manglet soldaten, soldatkona eller soldatbarna slik tillatelse, hadde borgerne «sitt krav forbrudt» til varer, pant eller gjeld. Handel med soldater uten tillatelse kunne altså bli risikabelt. Som eksempel kan nevnes konstabelkona Hellene Marie Fredriksdatter som hadde pantsatt et skjørt som ikke var hennes. Hun hadde fått sin militærstraff med «fiddelen» (den spanske fele,

en gapestokk som en bar rundt), men borgerne fikk ikke igjen pengene som hun hadde fått for skjørtet pga. forordningen fra 13.4.1754.⁵⁸ Det er verdt å merke seg at en lignende regel gjaldt generelt for handel med koner eller barn uten husbonds vitende og vilje. Husbonden var ikke pliktig til å oppfylle den kontrakt som hustru eller barn hadde inngått uten hans samtykke, med mindre det var til felles nytte og uomgjengelig fornødenhet. Denne paragrafen har jeg ikke sett anvendt i praksis. Hellene Marie var risikabel å handle med fordi hun var soldatkone uten «bevis», ikke fordi hun var hustru.

Jeg har ikke funnet tillatelser til handel fra kompanisjefene i arkivene. Det er få bevarte arkiv, og dessuten var tillatelsene sannsynligvis løse sedler.⁵⁹ Av rettsforhør går det likevel fram at slike sedler har eksistert: Tre soldatkoner hadde tatt ut varer på borg til en verdi av 56 riksdaler av en kjøpmann i Christiania. Varene skulle de selge videre på Momarkedet, og kjøpmannen skulle få betaling fra «en for alle, alle for en». Konene hadde forhandlet om pris. Mannen til den ene av dem var «provisor ved artilleriet», drev antakelig en liten handel ved siden av at han var inne til øvelse 28 dager i året. Han kom til kjøpmannen og «udtog varene og gav sin bevis derfor». Så drog konene til Momarkedet for å selge.⁶⁰

Som vi ser var det flere legale muligheter for soldater til å ta del i det privilegerte og vernede markedet som egentlig var forbeholdt borgerne. Åpningen var der, og soldater og soldatkoner fortsatte sine gamle gesjefter.

Byens borgere ønsket å begrense soldatenes handel pga. konkurransen, de militære myndighetene ville hindre at soldater ble sittende tjenestedyktig i gjeldsfengsel eller arresten for brudd på bylovgivningen. I månedslistene som hver måned ble sendt overordnede, var det særlige rubrikker for tenestedyktige soldater: «arresterte» og «syke». Militære myndigheter ville nødig at en soldat skulle straffes for sin kones handlinger. Følgende sak fra politiretten viser hvordan amtmannen var nøye med å trekke opp ansvarsforholdet slik at soldatkona og ikke soldaten selv fikk subsidiær fengselstraff på vann og brød:

Grenader Christopher Olsens hustru hadde drevet høkerhandel i en sjøbod for en borger i byen. Hun hadde fått gjentatte advarsler fra politiet. I politiretten ble hun dømt til 2 rd bot eller 8 dagers

fengsel på vann og brød. I voteringsprotokollen går det fram at det først er grenaderen som er gjort ansvarlig for konas handel, men stiftamtmann Levetzau rettet i teksten og tilføyde: «Naar Christopher Olsen som ey overbeviist, frifindes og hans Hustrue i mangel av Betaling tilfindes at sidde 8 Dager paa Vand og Brød, er jeg ellers enig i Dommen.»⁶¹

Stiftamtmannen mente altså at soldatene ikke skulle ha juridisk ansvar for hva konene gjorde i handelen. Soldatkonenes handel måtte regnes som deres egen næring, de var ikke medhjelpere i mennenes soldatyrker.

Rettsprotokoller er gode kilder til kvinners deltaking i bynæringene. Selv om det er umulig å kvantifisere på bakgrunn av slike kilder, gir de likevel gode eksempler og skildringer. Dessuten forteller de om ulike aktørers syn på sakene; vi får myndighetenes vurderinger og lovanvendelse. I skattemantall og folketellinger leter vi nesten forgjeves etter opplysninger om gifte kvinners arbeid. I folketellinga fra 1801 er gifte koner bare ført opp som «hustruer». Vitnemål og politirapporter i rettsprotokollene gir levende skildringer:

Peder Arnesen og hustru Dorte Maria Kristiansdatter ble innstevnet for brudd på byprivilegiene. Dorte hadde «omløpt i husene med sukkerkandi og kaffebønner». Hun hadde brukt en soldatkone, Karen Pedersdatter til å bære rundt for seg. Soldatkona ble tatt med sukker og kaffe, og det ble avslørt at Dorte Maria fulgte etter for «disse vahre i folks huse at sælge». Soldatkona ble innvarslet til militære myndigheter.⁶²

En skipper-kone ble tiltalt for å ha drevet kveg gjennom byen under «aftensang prediken» med hjelp av to soldatkoner,⁶³ og tamburkona Maren Hansdatter Jytta ble innstevnet av Margrete Hagstrøm, sjømannskone med små barn. Tamburkona hadde lovet å se om hun kunne få pantsatt noe tøy for sjømannskona, når pantet skulle innløses var det ikke råd å skaffe det til veie igjen.⁶⁴

Prostitusjon var også levevei for noen. Else Dorothea var separert fra mannen sin, konstabel Nils Gudmundsens. Flere kunne vitne om at hun holdt «et liderligt huus til utugt at bedrive».⁶⁵ Hellene Fridriksdatter påstod at hun var skilt fra mannen fordi han ikke kunne skaffe mat, hun hadde drevet ulovlig handel, f.eks. pantsatt et skjørt som ikke var hennes, og ble tiltalt for ryggesløst levnet på en av byens løkker sammen med andre kvinnfolk. Hun ble ikke dømt

til tukthuset, men fikk en advarsel om å ta seg tjeneste eller arbeid på tobakkspinneriet slik at hun kunne tjene til livets opphold på ærlig vis.⁶⁶

De militære auditørenes justisprotokoller er fulle av eksempler på soldatkoner som hadde drevet panteforretning med gamle klær eller solgt kålhoder, flesk og andre varer. Soldatkonene tok del i det store halvt ulovlige markedet av småhandel og mellomhandel, samt tok midlertidig arbeid. Soldatkonene bidro på denne måten til forsørgelsen. Soldatlønnene var lave. En infanterist fikk utbetalt 4 skilling dagen, en artillerist 7 skilling, begge fikk 750 gram brød daglig.⁶⁷

I den noe uklare situasjonen der soldater som gruppe hadde rett til handel, forutsatt kompanisjefens tillatelse, var det ikke lett å avgjøre om en soldatkone hadde lov til å selge eller ikke.

Jurisdiksjon og rettspraksis

Alle soldater i byen hørte til den militær jurisdiksjon. Det gjaldt også de gevorbnne frimenn som bare møtte til øvelse 28 dager årlig. Det betydde at de militære kunne kreve å få ført gjeldssaker og straffesaker for auditøren på Akershus. Soldatenes koner hørte også til den militær jurisdiksjon.

Strafferammene for de militære ble fastsatt av Krigsrettsartiklene. Meningsløst harde straffer som skulle disiplinere soldatene ble også brukt mot soldatkonene: Siri Madsdatter, selgekone og soldatkone, 32 år, gift med garnisonssoldat Gulbrand Olsen av Døderleins kompani, skulle selge epler i baron Gersdorfs hus. Der fant hun et lommeørkle på gulvet, verdt 40 skilling, hun ble anklaget for tyveri og dømt til å gå med den spanske fele i to dager.⁶⁸

Samme straff fikk soldatkona Engel Margrete Hansdatter gift med Anders Engelbretsen av Døderleins kompani for å ha pantsatt hvitvask. Johanne Andersdatter, Artillerismed Anders Olsens kone, hadde stjålet 9 skilling og måtte gå «i fiddelen i to dager».⁶⁹ Ingeborg Poulsdatter, gift med Hans Ellingsen av Widderheins kompani, ble hengt for å ha stjålet og slakta ei kvige og solgt kjøttet. Hun hadde en liten gutt, men retten viste ingen nåde.

På den andre siden betydde tilhørigheten til den militære stand også en beskyttelse og ekstra rettsvern. Anna, «Jürgen hanske-

magersk» underskrev et brev med «ydmygste tienerinde» og ba auditøren sikre at hennes dreng ble satt fri fra rådstuearresten:

«at det naadigst maa befales min Dreng av Vagten maa løsgjøres, som ieg til mit Haandverk presserende Drift helst i disse Markedsdage høyst behøver» ⁷⁰

Hun skrev også at hun selv sto ansvarlig for all tiltale som ble rettet mot gutten. Hun regnet tjenestefolk som tilhørende den militære stand. Det er interessant å legge merke til at hun omtaler gutten som «sin dreng» og snakker om «mitt håndverk».

Som vi har sett ble ikke alle soldatsaker pådømt på festningen. I 1745 fikk Christiania sin Politirett, hvor bl.a. festningskommandanten hadde sete blant 4 dommere. Et reskript av 6.8.1745 bestemte at de militære kunne møte for politiretten som vitner og part, men ikke dømmes fordi de hørte til militær jurisdiksjon. Etter et par tiår ser det likevel ut til at militære ble dømt av Politiretten. Soldater og soldatkoner ble tiltalt og dømt for brudd på politivedtektene og byprivilegiene. Det går fram av sakene at soldatene og soldatkonene kunne dømmes til militære tilleggstraffer av festningsauditøren, f.eks. til å gå med den spanske fele, som var en skamstraff.

Politirettens arkiver er en viktig kilde for den som vil studere hvordan seinmerkantilistisk tankegang om handelens frihet og den enkeltes mulighet til å forsørge seg selv, vant fram på bekostning av laugenes velkjente pukking på privilegier. Politirettens avgjørelser i saker angående soldatenes rett må sees i dette lyset. Politiretten ga soldater som hadde tjent i 14 år, medhold i retten til å drive håndverk uten svenner og drenger. ⁷¹

Konklusjon

Militærhistoriske arkiver, med brødforpleining, enkekasser, justisprotokoller og korrespondanse gjør det mulig å studere den sivile siden av militærlivet. Det er også mulig å skrive militærhistorie som omfatter kvinner, for kvinner fantes også i dette samfunnet.

Et sentralt spørsmål for militærhistorikere er hvordan de militære var integrert i det sivile samfunnet. Antall gifte soldater blir ofte tillagt stor vekt. De fleste norske soldater i legshæren var ugifte,

men øvelsene var få og sjeldne og holdt dem ikke borte fra samfunnet den tiden militærtjenesten varte. De vervede soldatene var yrkessoldater, men de var også en del av det sivile samfunn. Omlag 30% av de vervede soldatene var til en hver tid gift, kildene viser at nesten alle gamle soldater var eller hadde vært gift. Giftermål hørte med i yrkessoldatens liv. Innkvarteringsreglene i Christiania og mangelen på kaserner på festningsområdet gjorde at sivile og militære levde tett. Tilsvarende gjorde bestemmelsene om «gevorbnne frimenn» og «provisores» skillet mellom militær og sivil mindre skarpt.

Samlivet mellom militær og sivil var ikke uten problem. Saker om slagsmål og vold i garnisonsbyene hadde fortjent en egen studie. I denne artikkelen har jeg fokusert på næringssaker og privilegie-lovgivning. Borgernes kamp mot konkurrentene fra forstedene, soldatene og fuskerne, er et viktig trekk ved det gamle samfunn. Det er verdt å merke seg sentralmyndighetens balansepolitikk: Det var flere interesser som skulle tilgodesees. Soldatkoner var en av de mange gruppene som fikk rett til en bit av markedet. Avtakkede soldatene fikk rett til å drive et håndverk de hadde lært, ved hjelp av koner og barn.

Barton C. Hacker sier at det mest slående med kvinners arbeid i hæren er hvor likt det var kvinners arbeid ellers:

«The most striking fact about women's activities in the army is how little they differed from the ordinary run of women's work outside it - finding, cooking, and serving food; making, washing, and mending clothes; tending the sick, the infirm, and the wounded; sporting with men, helping other women when they could, bearing and raising children»⁷²

Jeg vil understreke at morsrollen i det gamle samfunn innebar også å forsørge; å hjelpe til med å skaffe brødet. Hackers artikkel kon-sentrerer seg om soldatkoners arbeid i felten. Soldatkonenes arbeid i fredstid i Christiania viser hvordan småhandel på lovlig og ulovlig vis var en måte å skaffe levebrød for seg og sine - slående likt andre bykvinnens arbeid.

Gjøkunge i et forsvarsreir

Knut Sprauten

I denne artikkelen skal det tas opp et generelt problem som er knyttet til garnisonsbyene. Hvordan fungerte samarbeidet mellom de militære og sivile myndighetene? Jeg ønsker å belyse dette spørsmålet med eksempler fra Christiania på 1600- og 1700-tallet. Ved byens grunnleggelse i 1624 ble Christiania lagt ved et «forsvarsreir», Akershus slott og festning. Dermed fikk byen et befolkningselement av soldater og offiserer. De skilte seg ut ved bekledning og oppførsel, og snart skulle borgerne merke at det på ulike vis kostet å ha dem så tett innpå seg. I 1634 gav kongen beskjed om at soldatene på Akershus skulle ha gratis innkvartering hos borgerskapet i kjøpstaden. Slik var det også andre steder som hadde garnison.⁷³

Bestemmelsen om innkvartering medførte en betydelig ekstra belastning for byens innbyggere. I tillegg irriterte de seg over at soldatene fusket med håndverk og gikk dem i næringen med småhandel. Kongen forsøkte allerede i 1635 å dempe forargelsen blant borgerne i 1635 ved å frita dem for innkvartering av soldater som konkurrerte med dem i økonomisk henseende.⁷⁴ Byrådet og menig borgerskap i Christiania merket virkningene av krigen med svenskene 1643-45 på kroppen. De klaget bittert over plagene med innkvartering av offiserer og deres familier og over at militære forøvde vold mot dem. Ble ikke forholdene bedre, måtte de forlate gård og grunn.

Det manglet heller ikke konkrete klager over nærmere angitte personer. I 1646 henvendte en mann seg til stattholderen fordi han var blitt overfalt av Johan Petersen som tjenestegjorde i oberst Bjelkes kompani. Sammen med noen andre knekter hadde Johan nesten slått klageren i hjel, men det nyttet ikke å ta saken opp med obersten, så han interpellerte til stattholderen.

Lennart vintapper bad om avstraffelse av en løytnant og en fenrik. De hadde slått inn vinduer og dører hos ham og nesten stukket i hjel hans svangre hustru fordi hun ikke ville tillate dem å drikke etter midnatt.⁷⁵

Byens borgermestere hadde ansvaret for at ingen ble mer plaget med innkvartering enn andre, og byrådet oppnevnte en «billett-skriver» som fordelte byrdene med å huse de militære. Han leverte ut trykte billetter til soldatene med oversikt over hvor lenge de skulle losjere hos den enkelte borger. Borgerne kunne enten ta dem i hus eller betale en viss sum slik at soldatene kunne leie seg losji på egen hånd.

Først i mai 1743 ble det tatt initiativ til å reise brakker for garnisonen på selve festningsområdet. Så snart de var bygd, skulle byen betale en avgift på 1000 riksdaler årlig til vedlikehold og reparasjon. Den forhatte innkvarteringen inne i byen skulle opphøre.⁷⁶

De som syntes de led overlast fra innkvarterte soldater, skulle ta saken opp med krigskommissæren på Akershus, ikke med de sivile myndigheter i byen.⁷⁷ Og det manglet såvisst ikke krangel og gnisninger mellom de militære og dem som skulle ha dem i hus. Trelasthandleren Antonius Bertelsen som losjerte oberstløytnant Fr. Willumsen, mente at hans oppførsel nærmest kunne sammenlignes med «de svenske fienders». Da anmeldte oberstløytnanten trelasthandleren for forræderi, og innkalte major Henrik Hess som vitne. Han bekreftet at Antonius Bertelsen hadde sagt at borgerskapet var blitt så sterkt plaget av offiserer og andre at om det skulle fortsette slik, ville det være like godt å være svensk som norsk. Men majoren innrømmet at han var litt usikker på hendelsesforløpet, da både han selv og trelasthandleren hadde vært «i en rus» da ordene falt.⁷⁸

Det fremsto etter hvert en klar administrativ grense mellom festningsverkene på den ene side og byen på den annen. Stattholder Hannibal Sehested fikk i 1646 ordre om å bygge hus på festningsområdet for innkvartering av soldater og håndverkere, og det ble gitt tydelig beskjed om at de ikke skulle være underlagt byfogden, bare militær myndighet.

I visse tilfelle måtte byen underkaste seg festningens kontroll. Det går fram av bestemmelsen fra 1647 om at den som holdt vertshus i Christiania, måtte underrette plassmajoren på Akershus om hva slags fremmede han innlosjerte og gi beskjed om når de ankom og reiste. I det gamle Oslo var innhenting av slik informasjon kun et anliggende for borgermester og byfogd.⁷⁹

Offiserer og menige betalte ikke personlig skatt, selv om de bodde i bygårder og hadde stor praktisk nytte av «kommunale»

tiltak som ble finansiert av byens kasse. Da byens styre i 1662 bevilget 7-800 riksdaler årlig til reparasjon av vannpostene, nektet både offiserer og andre kongelige embetsmenn å betale sin andel av utgiftene enda de både eide hus i byen eller drev handel og annen næring.⁸⁰ Et kongebrev fra 1684 bestemte at sivile og militære embetsmenn skulle betale skatt og bidra til innkvartering og vakthold som borgerne ellers.⁸¹

Magistraten skattela militære som åpenbart ernærte seg ved handel, men det var ingen kurant sak. Dragon Christen Løgeberg arvet en bygård i Christiania og solgte øl og brennevin til fattige folk. Da han ble pålagt 3 riksdaler i byskatt og innkvartering av to soldater, klaget han i 1733 til de sentrale myndigheter i København og bad om fritak. Samtidig var han så freidig at han utfordret Christianias bakere ved å søke om å få bake i eget hus for å selge brød til fattige.⁸²

Andre militære drev handel i større målestokk. En av dem klaget til kongen over at takserborgerne hadde økt hans skatt skatt fra 11 til 18 riksdaler. Magistraten ble bedt om å forklare seg, og gikk ikke med på å redusere skatten. Den skattlagte var, tross alt, en av de fremste handelsmenn i byen.⁸³

Det eksistrerte særskilte fordeler for avtakkede soldater som drev håndverk. Var de i stand til å lage et mesterstykke, kunne de fra 1698 av ta borgerskap og «i Lauget indkomme, uden Noget derfor at betale.»⁸⁴ Soldathåndverkere fallbød sine tjenester til andre militære, og skomakerlauget i Christiania klaget over at soldater laget sko og støvler til regimentene.

Lauget fikk ikke støtte fra sentralt hold. I 1708 fikk det uttrykkelig forbud mot å stoppe soldatenes virksomhet så lenge de ikke holdt svenner og drenger.⁸⁵ Soldatenes handel med ulike varer var også en kilde til konflikt, og regimentsjefene fikk i 1735 ordre om å se til at de ikke handlet med annet enn proviant og for eget behov.⁸⁶

Særbehandlingen av soldater og offiserer gav dem trygghet og selvtillit og bidro til at de var vanskelige å ha med å gjøre for dem som hadde politimyndighet i Christiania. Grunnlaget for egen rettspleie for de militære ble visstnok lagt ved Christian IVs brev til stattholder Hannibal Sehested 13. juli 1646. De utskrevne soldatene skulle etter den tid svare for «Krigsretten», også i fredstid. Også Christian Vs norske lov av 1687 tok opp i seg bestemmelsen om at offiserer og vervede soldater skulle saksøkes for krigsretten om det

gjaldt deres stilling, liv, ære, avlønning og gjeldsfordring. Andre saker skulle pådømmes av sivil rett.⁸⁷

Offiserer og menige fant seg ikke i at byens vektere grep inn overfor dem, og hadde de militære myndigheter i ryggen om det oppstod stridigheter. Et særlig krasst eksempel fra omkring 1660 viser dette. En natt kom vekterne i klammeri med noen offiserer, og byens vaktmester, Peder Hanssen, fikk til og med skutt ut et øye. Offiserene ble stilt for krigsrett, men ble frikjent for voldsbruk. De slapp også å yte erstatning til den stakkars vaktmesteren.⁸⁸

En forstadsbeboerklaget i juni 1724 til magistraten over at hans datter var blitt overfalt. Hun hadde gått for å hente familiens ku på bymarka, men ble overfalt av en mann som gikk løs på henne med hogg og slag. Han gav seg ikke før han hadde revet i stykker linhatten hun hadde på hodet, og det begynte å renne blod fra nese og munn. Å få dømt ham for bytinget ble ansett som håpløst da han var vervet som soldat og hørte under militær rett.⁸⁹

I 1745 mente stiftamtmanden i Akershus at forholdene i Christiania kunne bli ille dersom det ikke ble mulig å trekke de militære for politiretten. Han fryktet at ugudelighet, bedrageri og selvrådighet ville ta overhånd. Men kongen gav ham bare betinget støtte. De som hørte under det militære «Forum», kunne innkalles og eksamineres for politiretten, men ikke dømmes. Det var riktig nok tillatt å anholde militære personer og sette dem i rådstuearresten ved nattetider, men påfølgende dag skulle de innbringes til nærmeste militærvakt.⁹⁰

Ikke bare soldatene og offiserene, men også deres hustruer regnet seg til den militære etat. Den 9. september 1721 skrev Anne Gotske frimodig et klagebrev til generalmajor Rømeling. Hun var rasende over at byens vaktmester og to vakter hadde satt henne i arrest på rådhuset. De hadde ikke en gang gitt henne tid til å ta på seg lue, slik at hun ble ført av sted med bart hode til spott og spe. Slik framferd var temmelig drøy, mente hun. Siden hun var gift med en løytnant, var hun nemlig ikke underlagt sivil rettergang i byen.

Bakgrunnen for saken var at hun hadde vekslet skjellsord med en annen kvinne og blant annet skjelt henne ut som hore. I juni samme år hadde byfogden dømt Anne til å betale 6 riksdaler i bot samt saksomkostninger for injurier, men hun hadde ikke gjort opp for seg og ble følgelig fengslet.

Generalmajor Rømeling støttet Annes klage over byens myndig-

heter. Hun var ikke underlagt byfogdens «forum», men sorterte som offisershustru under det militære. Allerede dagen etter hennes klage bad han stiftamtmanden sørge for at hun ble løslatt og at byfogdens dom skulle anses som en «nullitetsact.» Han ønsket dessuten at byfogden skulle tiltales for sin formastelige atferd.⁹¹

Men det var ikke bare i spørsmål om rettspleie, lov og orden at sivile og militære støtte sammen. Myndighetene prøvde på slutten av 1600-tallet å skape klarhet og konsekvens på andre områder for å redusere konfliktene. Det ble for eksempel bygd ut eget militært skiftevesen og auksjonsstell.⁹²

Opprettelsen av en militær skiftejurisdiksjon førte til at de sivile mistet mulighet til salærer fra militære dødsbo o.l.. Bare dersom det var umyndige arvinger, skulle sivile autoriteter være til stede. Skifte etter høyere offiserer skulle styres av fremste offiser på stedet sammen med general- eller over-auditor, to offiserer og to sivilbetjenter. Fra 1730 av ble regelverket forenklet slik at alle skifter etter offiserer heretter skulle stå under militær skifterett, og sivile embetsmenn var fritatt for ansvar i slike skifter.

Det oppstod uklarhet om hva som skulle gjøres i skifter etter «militære» enker som satt i uskiftet bo. Først i 1750 skar myndighetene igjennom og bestemte at skiftene skulle organiseres sivilt mot at de militære skifteforvalterne fikk et visst honorar.⁹³

Auksjonsvesenet skapte også krangel mellom sivile og militære myndigheter. Men ved forordningen av 14. juli 1730 mistet den sivile auksjonsdirektør definitivt sine inntekter fra militære skifter. Heretter skulle sportlene gå til de militære.⁹⁴ Geistligheten i Christiania var misfornøyd med at de militære viste liten samarbeidsvilje i spørsmål om moral og tro. Ikke nok med at soldatene hadde liten gudsfrykt! Det var vanskelig å få innsikt i deres forhold, da offiserene «saa lidet vil taale Præsternes Formaning og Efter-spørgsel om slige Ting.»⁹⁵

Kongen og hans rådgivere gav de militære en annen rettslig status enn andre for å stimulere folk til å verve seg. For eksempel ble menige soldater og underoffiserer i 1696 fritatt for offentlig skriftemål i kirken for sitt første utenomekteskapelige samleie.⁹⁶ Menn som hadde besvangret noen de ikke ønsket å gifte seg med, kunne følgelig verve seg for å slippe bøter og annen straff. Men bestemmelsen ble også misbrukt ved at soldatene mot betaling tok på seg farskap for andre som ville slippe påtale.

Til stor forargelse for privilegerte borgere oppnådde soldat- og matroskoner rett til å drive småhandel uten borgerskap, og de slapp å betale skatter og avgifter.

Militære myndigheter viste liten vilje til å underordne seg de sivile, og vek ikke tilbake for å måle krefter med de fremste innen embetsverket. Visestattholder Gabel hadde i 1701 bestemt at gudstjenesten i slottskirken på Akershus skulle starte klokka 10.00, men kommandant Nicolaus de Seue nektet å innrette seg etter det. Han ville i så fall stenge festningsporten, fordi det da skulle være militær parade. Stattholderen måtte vende seg til kongen for å få en avgjørelse i saken.⁹⁷

Flyttingen i 1624 førte altså til at Christiania fikk et selvbevisst befolkningselement knyttet til garnisonen på Akershus. Her var det folk som kjempet for sine særretter og for et eget administrativt og rettslig apparat som ikke var underlagt byens kontroll. Striden mellom de to systemene var kvass, og det tok mange år før den ble brakt til opphør.

En kjøpstad blir garnisonsby

Sivile og militære interesser i Fredrikstad

Martin Dehli

Turistbrosjyrene presenterer gjerne Gamlebyen i Fredrikstad som «nordens eneste bevarte festningsby». Riksantikvar Harry Fett uttrykte seg slik: «I motsetning til våre nesten selvlagede byer har vi Fredrikstad, som foruten å være vår renessanses første anlagte by er den best bevarte festningsby. Dette gir byen dens særstilling i norsk kunsthistorie».

Denne siden ved festningsbyen skal jeg klokkelig la ligge og holde meg til emnet: Hvordan kjøpstaden ble garnisonsby og de følger det fikk for sivilbefolkningen.

Det er ingen tvil om at da Sarpsborg var brent og ødelagt i 1567 under den nordiska sjuårskrigen, og byen så ble flyttet lenger ned ved Glomma, hadde innbyggerne ingen tanker om å bygge en kjøpstad som egnet seg til forsvar. Den ble da også senere under krigen brent og ødelagt på nytt to ganger av fiendtlige tropper.

Myndighetene i København hadde kanskje forsvarsmuligheter i tankene ved tildeling av bygrunn, for i utkastet til et av kongebrevene om byflyttingen er det stadig gjentatt at byen skal legges på en «ø». Det ble siden rettet til gården Bruberg, og til denne hørte den vesle øya Isegran midt i Glomma. Her hadde jarlen Alv Erlingsson visstnok hatt en borg som basis for sine kapertokter mot dansker og hanseater i 1280-årene. Den fikk sine festningsverker i forbindelse med utbyggingen av Fredrikstad festning, men med sitt begrensede areal kunne den ikke spille noen større rolle i forsvaret av Fredrikstad, og noen sivil bebyggelse fikk den aldri.

Ser en på et typografisk kart over Fredrikstad-distriktet, legger en merke til at den nåværende festningsbyen er omgitt av høyder både på Kråkerøy i sørvest og på vestsiden av Glomma. I øst ligger en høy klippe som i 1680-årene ble befestet av general Cicignon og fikk navnet Kongsten fort.

Kjøpstaden Sarpsborg som ble flyttet og fikk navnet Fredrikstad,

ble altså lagt på det flate området øst for Glomma med dominerende høyder omkring og med få naturlige forsvarsmuligheter. Hvordan kunne borgene ønske seg et så utsatt byområde midt under en krig? Var det ikke muligheter vest for Glomma hvor også ladestedet Gressvik lå, der utskipningen av sagdeler fra Sarpsfossen og annen trelast foregikk?

Det avgjørende for byborgene synes å være mulighetene for å skaffe seg vidstrakte bymarker. Det hadde de hatt ved Sarpsborg, og det var fremdeles det viktigste næringsgrunnlaget for dem. Både den gamle og den nye kjøpstaden bar mer preg av landsby enn av kjøpstad. Her fikk da innbyggerne leve i fred med sine beskjedne næringer etter den nordiske sjuårskrigen fram til «Hannibalsfeiden» 1644-45.

Under Kalmarkrigen 1611-13 lå tre kompanier soldater i byen en tid, den første «garnison» vi kjenner til, men sivile klager hører vi ikke om fra den tiden. Under Hannibalsfeiden da Fredrikstad lå i oppmarsjområdet for felttogene mot Sverige i sør, ble byen derimot ustanselig plaget med innkvartering av tropper, som ofte ble liggende i ukesvis. Innbyggerne måtte sørge både for innkvartering og kost uten å få betaling for det.

I september 1644 ble et helt regiment på 720 soldater foruten offiserer og underoffiserer innkvartert i byen i 10 samfulle uker, et antall som var like høyt som byens egen befolkning. Opptil 28 mann var innkvartert på samme sted, og flere ble ruinert av denne innkvarteringen. Den dannet innledningen til en epoke med stadige klager over de militære som kom til å prege Fredrikstads historie gjennom lange tider.

Hannibalsfeiden ga nemlig de første antydninger til det som skulle bli Fredrikstads skjebne som festningsby og garnisonsby. Det ble kastet opp en jordvoll med sju bastioner rundt byen, som det er bevart en skisse av. Foruten de mange avdelinger på gjennommarsj som måtte skaffes mat og husly, lå det en fast besetning i byen under krigen.

I 1644 kan vi altså si at den militære periode i Fredrikstads historie begynner. Byen viste seg å ha strategisk betydning, først som bindeledd mellom Akershus og Båhus festninger og senere som grenseområde mot Sverige.

I 1652 kom det fart i festningsplanene med den gamle kansler Jens Bjelke som drivende kraft. Han hadde interesse av et sterkt

forsvarsverk til vern om sine setegårder vest for Glomma, og han fikk god støtte av sin sønn Jørgen Bjelke som var leder for Norges forsvar.

De politiske komplikasjoner i Norden med ny fare for krig med Sverige aktualiserte også utbyggingen av Fredrikstad til festning. Den nederlandske festningsingeniøren Isaac van Geelkerck utarbeidet utkast til befestninger rundt byen. Jørgen Bjelke understreket at Fredrikstad var «en plats av importance og lettelig står til at bringe i defension samt med passelig bekostning eftersom der er allerede en tranche (løpegrav) om byen». En altfor optimistisk bedømmelse skulle det vise seg. En proviantmagasin ble bygd for de militære og likeså en vannmølle «til militiens og garnisonens behov» i strømmen på nordsiden av øya Isegran («gjenreist» i de senere år).

Straks før krigsutbruddet i 1657 kom festningsarbeidet rundt Fredrikstad i gang, og krigen gjorde det nødvendig å fortsette med dette, men fremdeles hadde det et provisorisk preg. I februar 1659 besto de nye festningsverkene sin første prøve som avskrekningsmiddel. En svensk underanfører uttrykte det slik: «När Generalen (Harald Stake) rätt besåg Fredrikstads belägenhet och i consideration af den myckna snöen, fann han inte rådeligt at attaqera samma ort».

Inntil det ulykkelige som skjedde i 1814 da festningen overga seg nesten uten kamp, oppfylte den sin oppgave å avholde fienden fra å angripe den. Noen ærerik historie kan den ellers ikke vise til, slik som Fredriksten festning.

Krigstiden 1657-60 hadde styrket planene om permanente festningsanlegg rundt Fredrikstad. Tapet av Båhus festning krevde en ny, sterk festning i sør, men Kommanerende general ønsket først og fremst utbygging av Fredriksten festning, og mente at det ikke var tilstrekkelig med ressurser til å bygge ut to. Han måtte imidlertid fire på dette punkt, og planer for Fredrikstad festning med tre hele bastioner mot landsiden og to halve mot Glomma ble utarbeidet av festningsingeniøren Willem Coucheron. Forbildet for disse befestningsanleggene var de gammel-nederlandske jordfestningene med sine vollgraver, som hadde vist seg så motstandsdyktige mot spanske angripere. Planen var forholdsvis beskjedne i omfang og førte til at atskillig av byens tomteareal forsvant inn i festningsanlegget.

I årene 1663-66 ble det så lagt opp en jordvoll rundt byen med vanngrav foran, og innbyggernes skjebne var beseget «bak lukkede porter og voller», som de skrev i et av sine mange jammersbrev. Fra nå av hadde militære hensyn prioritet.

Festningens første kommandant, oberstløytnant Speckhan, stilte blant annet følgende krav: Arbeidsmannskapene og garnisonen skulle skaffes øl og brød, og artilleribetjentene og konstablene ved garnisonen skulle innløsjes hos borgerskapet. Innkvartering ble nå nærmest en permanent byrde i mange år. I anleggsperiodene var det i sommerhalvåret til tider flere innbeordrede arbeidsmannskaper enn den samlede befolkning i byen, og de måtte skaffes tak over hodet. Garnisonen var i begynnelsen forholdsvis besjeden, 122 vervede knekter, men det var likevel ikke lett å skaffe dem skikkelig losji hos motvillige borgere. De var da heller ikke alltid mors beste barn som det var hyggelig å ha i huset. Mange offiserer måtte innkvarteres, og de krevde skikkelig standard. Videre økte skyssferdbyrdene betraktelig med festningsbyggingen og var et alvorlig klageemne.

Fra de militære ledes synspunkt kunne situasjonen innenfor vollene virke håpløs. Gatene fortonte seg ofte som gjørnehull, og krav om stensetting av dem foran husene ble sabotert. Alle husdyrene i byen bidro sitt til uhumskheten, for Fredrikstad var og ble på mange måter en landsby bak sine imponerende festningsvoller. Gresset på disse var en altfor stor fristelse for husdyrene på deres vandring fra stall og fjøs ut på bymarkene, og særlig førte de militære en håpløs kamp mot grisene som rotet opp vollen. Iblant ble det utlevert amunisjon til vaktmannskapene for at de kunne skyte dem på forbudt område. En kan nesten si at dette er gjennomgangstemaet i Fredrikstads krigshistorie.

I tallrike klagebrev kan en ellers følge gnisningene mellom de militære og de sivile. Den nytte som den sivile sektor hadde av den militære sektor, tiet borgerne stort sett om. Det skal vi høre nærmere om i forbindelse med næringslivet.

En by som slik var klemt sammen på et lite areal innenfor vollene, måtte være en farlig brannfelle med sin trehusbebyggelse. Byen opplevde totalbranner i 1672 og 1690, omfattende branner i 1700 og 1712 og på nytt totalbrann i 1764. Det gjelder den sivile bebyggelse.

Den første av disse brannene ga de militære anledning til å

regulere byen etter deres ønsker. Nettopp på denne tid var svære fortifikasjonsarbeider i gang. Gatene ble rettet og utvidet, og byen fikk sin renessansepregede og regelmessige form. Flere tomter ble tatt til militære formål.

Men verst var det fra sivil synspunkt at myndighetene nå begynte å stille krav om at alle hus skulle bygges i mur eller sten. Stattholder Gyldenløve forsøkte å tvinge dette igjennom og lokket blant annet med skattefrihet, men mot huseiernes passive og seige motstand sloss myndighetene forgjeves. De firte riktignok ikke på kravet om murhus eller stenhus i første omgang. Små trehus skulle flyttes utenfor vollen i sør, til den vesle forstaden som hadde fått navnet Vaterland.

Men ikke engang dette ble gjennomført fordi disse husene trengtes til innkvartering av rytteri, garnisonens to kompanier og artilleristene. I forarbeidene til byprivilegiene av 1682 var det foreslått bygging av brakker til 400 mann, men det fantes det ikke økonomiske midler til. Innkvarteringsproblemene reddet altså trehusbebyggelsen i Fredrikstad – og byen fortsatte å være en brannbombe. Noen få brannkuler kunne sette fyr på den, ble det sagt på militært hold. De militæres kamp mot trehusbebyggelsen var like forgjeves som kampen mot grisene.

Etter bybranner og overfor krav om murhusbygging ble tanken stadig sterkere hos en del byborgere å flytte byen over til vestsiden av Glomma bort fra de militære stengsler. I 1735 ble ladestedet her innrettet til forstad, men mot byborgernes vilje. De hadde all sin velferd samlet bak bymurene. Nå begynte en seig kamp mot dem som hadde slått seg ned i Forstaden, men den var nytteløs. På vestsiden med dens økonomiske muligheter og frie forhold lå Fredrikstads fremtid.

En skyggeside ved livet i garnisonsbyen var også den økende fare for smittsomme sykdommer der folk var stuert så tett sammen. I 1676, under «Gyldenløve-feiden», hadde «den graverende soldatsyke gjort nogle 60 enker», ble det opplyst. Verst var nok tilstanden i garnisonen etter «Tyttebærkrigen» høsten 1788. I den dominerende kasernen som nylig var reist ved torvet, og andre steder døde soldatene som fluer i «forrhåtnelsesfeber» og «blodgang» under elendige boforhold, og sykdommene rammet også sivilbefolkningen i byen.

Den store nordiske krig stilte store krav også til sivilbefolkningen

innenfor Fredrikstads voller. «Gud trøste de fattige folk som – er innknepte under en festning og de militære deres makt», klaget borgermesteren.

De utenlandske kommandantene hadde hele tiden på det nær-
meste vært allmektige i garnisonsbyen. Noen viste seg rimelige og
kanskje unnfallende, men så kom det innimellom stramme og
energiske kommandanter som ville ha bort gammelt sivil slendrian
og bare tok militære hensyn.

Verst skulle det bli da den tyske oberst Peter Jakob Wilster ble
kommandant i 1712. For ham var festningens sikkerhet det eneste
som teller og da det kunne være fare for svensk angrep, satte han all
sin kraft inn på dette uten å ta det minste hensyn til sivile interesser.

Klagene strømmet som aldri før inn over den umulige komman-
dant. Festningsportene ble åpnet først langt på dag til sjenanse både
for folk og fe. Alt som førtes inn av matvarer, skulle først om
kommandanten som forsynte seg før de kunne bys fram for
sivilbefolkningen. Kommandanten tiltok seg også myndighet over
bysamfunnets indre forhold og brukte vaktarresten til sivile som
ikke adlød ham. Bymarkene fikk de heller ikke ha i fred for ham.
Han la seg ut med både verdslig og geistlig øvrighet i byen og
forsvarte alle sine drastiske tiltak ut fra militære hensyn.

*«Vel har her før undertiden vært temmelig hårde menn til kommandanter,
hvilke dog har ført raison og latt seg si, men nu ikke»,*

klaget borgene, som endte med å fastslå at enten måtte de skilles fra
ham eller han fra dem.

Slottsloven på Akershus fikk til et forlik som betydde en seier for
sivilbefolkningen på alle vesentlige punkter, men Wilster ble de
ikke kvitt foreløpig.

Det krevdes en fast hånd til å ta seg av festningens forsvar da
Karl XII rykket inn over grensen i begynnelsen av mars 1716. 14.
mars viste fienden seg utenfor Fredrikstad festning. Oberst Wilster
lot alt utover bymarkene som kunne tjene til skjul for fienden, skyte
i brann og forstaden Vaterland stikke i brann.

Under Karl XII's tilbaketrekning i mai måned kom Fredrikstad
festning i krigens sentrum. Bønder fra omegnen trakk inn til byen
der boforholdene fra før var fortvilte, men festningen ble ikke

angrepet. Svenskekongens mål var Fredriksten festning, og den ble reddet ved det som skjedde i Dynekilen.

Om Fredrikstads innbyggere slapp fra direkte krigshandlinger, måtte de tåle voldsomme innkvarteringer og andre byrder. Etter brannen 1690 var det bygd brakker til garnisonen, og den besværlige innkvarteringen ble det slutt på i fredstid, men da garnisonen økte fra 400 til 3000 mann under krigen, måtte storparten innlosjeres i privathus, opptil 80 mann på ett sted.

Den store nordiske krig hadde styrket Fredrikstads stilling som festningsby. I de følgende årene fremkom storslagne planer om omfattende utvidelser av festningsverkene med et system av bastioner utover bymarkene slik at Kongsten fort ville bli liggende i den nye befestningslinjen. I 1737 ble store arbeidsstyrker innkalt og garnisonen fordoblet. Brakker var bygd, men 600 mann måtte huseierne ta imot, med opptil 25 mann i hvert hus. Mannskapene lå snart verre enn kreaturer, rapporterte de militære sjefer. Soldatkoneene fødte «offentlig barn iblandt og udi påsyn av de ugifte soldater». Soldater døde i mengdevis. Det ble en evindelig strid mellom de militære og sivilbefolkningen om innkvarteringene. Fylleri og forseelser i forbindelse med det florerte. Vannforsyning og renovasjonsvesen var under all kritikk til enhver tid.

Det verste fra borgernes synspunkt var at byen ved den påtenkte festningsutvidelse ville miste sine best oppdyrkede jordbruksarealer. Innen den nye festningslinjen skulle det være plass både for militære anlegg og for sivil bebyggelse, og stadskonduktør ble utnevnt til å ta seg av dette. Utover i året 1740 ble det arbeidet en del med de nye festningsverkene, men også på militært hold var det motstand mot dem, og det hele stoppet etter hvert opp – til lettelse for sivilbefolkningen. Planene var for storslagne til at de kunne realiseres med de økonomiske ressurser som den dansk-norske stat disponerte.

Bybrannene hadde som nevnt alltid gitt de militære anledning til omregulering av byplanen etter deres behov. Etter brannen i 1764 som la hele den sivile bebyggelse i aske, ønsket stiftamtmanden og kommanderende general å legge kjøpstaden over på vestsiden av Glomma, til Forstaden som var i ferd med å vokse fram. Kombinasjon av festningsby og kjøpstad hadde forlengst vist seg uholdbar. Borgerne, som fremdeles hadde sine tomter og grunnmurer innen-

for vollene og sin handel der, satte seg imot, men holdt samtidig veien åpen for flytting.

For de militære var saken klar: Når Fredrikstad nå skulle innrettes til en hovedfestning, var det umulig å tillate sivil trehusbebyggelse, som var det eneste de fleste av borgerne kunne makte. De militære ledere kjempet innbitt for å gjøre Fredrikstad til et rent militært område, men i København fikk de økonomiske resonneranter overtaket, og det endte med at byens innbyggere etter tre års tautrekking med byggeforbud fikk bygge innenfor vollene slik de hadde økonomiske ressurser til. Alt ble ved det gamle, og byen reiste seg på nytt med hus av høyst forskjellig standard.

Festningens forsvarsevne var lite å skryte av ved innledningen til den krigs- og ufredsperiode som begynte i 1807, men den var blitt styrket ved noen utenverker. Trykkende innkvarteringer ble igjen en påkjenning for huseierne. En periode i 1808 var 1.000 mann stasjonert innenfor vollene, og privatfolk måtte huse opptil 74 personer. Sykestuer måtte opprettes overalt, for skjorbuk, tyfus og dysenteri herjet. I Fredrikstad døde i alt 350 mennesker i 1808 og 826 i 1809. Sivilbefolkningen utgjorde fremdeles under 1.000 personer.

Uåret 1812 førte til matmangel og nød både for denne og for de militære i Fredrikstad. «I 1812 og 1813 måtte jeg ta til takke med et stykke dårlig comisbrød og Fredrikstads brakkvann», forteller en som dengang var sekondløytnant.

Så kom året 1814, og Fredrikstad festning ble satt på sin første virkelige prøve. Festningens kommandant i 1812 hadde spådd at den aldri kunne holde seg ved alvorlige angrep. Oberstløytnant Hals, som høyst ugjerne overtok kommandoen i 1814, var av samme mening.

Fjendens angrep kom 3. august med tropper som var landsatt på Kråkerøy, og som fra sine stillinger der lett kunne skyte ned i festningsbyen, samtidig som den ble beskytt fra svenske kanonbåter og skonnerter. Etter noen timer 4. august lot kommandanten heise det hvite flagg. Sivilbefolkningen kunne puste lettet ut etter bombardementet.

Og så begynte den svenske okkupasjon av Fredrikstad, og den varte til 28. mars 1815. Carl Johans høykvarter ble i første omgang lagt til Fredrikstad, og her ble Mossekonvensjonen undertegnet av ham. Byens fremste borgere måtte huse et utvalg av Sveriges

fornemste adelige offiserer, opptil 25 personer på ett sted. Troppene ble forlagt i brakkene i og utenfor festningen, eller de lå i bivuaakk på bymarkene.

Carl Johan la vekt på at hans tropper skulle oppføre seg korrekt overfor hans fremtidige undersåtter. Han likte ikke at de nasket poteter og grønnsaker fra løkkene. Stor vekt la han på propagandaen, og et synlig bevis på det har vi i «Fredriksstads Tidende» som i august 1814 ble utgitt i seks nummer på dansk, den første avis som ble trykt i Fredrikstad. En del underordnede tilsatte ved festningen gikk i svenskenes tjeneste for å ha et levebrød. Overgangen fra norsk til svensk garnison i Fredrikstad bød ikke på store problemer bortsett fra at innkvarteringsbyrdene lenge var tyngende. 15. november 1814 lå 1.083 militære i byen. Armeens sykehus ble også flyttet hit. Det var mye dysenteri blant svenske soldater, og lokaler måtte leies og rekvireres i den anledning.

De svenske offiserene hadde bare forakt til overs for festningens forsvarsevne. Sjefen for det svenske ingeniørkorpset, general Sparre, karakteriserte den som «en av de odugligaste som finnes».

I Stortinget ble det krevd at de svenske troppene i Fredrikstad og Fredrikshald skulle forlate stedene så raskt som mulig. Det ønsket også både sivilbefolkningen og de svenske militære. De svenske offiserene kjedet seg grenseløst her etter at «de tyske stebrödsdagerna voro obönhörligen slut», som en skrev. Alvorlige sammenstøt fant ikke sted mellom sivilbefolkningen og de svenske militære selv om kommandanten høsten 1814, baron v. Cederström, var en vanskelig herre. Bare det såkalte «Thorsø-mordet» utenfor byen vakte bestyrtelse. En svensk løytnant og greve var trolig innblandet i denne saken, som aldri ble oppklart.

En ussel liten garnison overtok etter de svenske troppene, men festningens nye kommandant var helten fra Fredriksten festning, general Ohme. Etter hvert ble garnisonen økt til 245 mann. I årene etter 1814 forfalt Fredrikstad festning samtidig som landets forsvarsmakt ble redusert. Garnisonens styrke ble holdt på et lavmål. For huseierne var det den fordel at de slapp innkvartering. Men fram til 1838 var festningsportene stengt mellom 10-11 om kvelden og 4-5 om morgenen.

General Ohme viste takt og hensyn overfor sivilbefolkningen, men også han måtte føre krig mot kreaturene som invaderte festnings-verkene. Ellers hadde han en atskillig lettere oppgave enn

tidligere kommandanter, for noen fare for angrep fra øst var det ikke lenger, og de gamle rigorøse bestemmelsene for borgernes liv og virke i garnisonsbyen var det ikke nødvendig å praktisere like strengt.

Både de vervede mannskaper og offiserene kjedet seg, og det kunne skape irritabilitet og motsetningsforhold mellom de sivile og de militære. Klubben «Vennehaabet» var samlingssted for byens kjøpmenn, sivile embetsmenn og offiserer, og den hadde vært nær sin undergang «formedelst en ubehagelig usamdrettighet imellom dens sivile og militære medlemmer». Langt tilbake i tiden hadde Fredrikstad ifølge senere statsråd Peter Motzfeldt vært «ansett for den ubehageligste garnison i begge riker», og også etter 1814 fortsatte den å være et trøstesløst sted. Iblant ble byen skaket opp av brannkatastrofer, både i 1830 og i 1868, og av koleraepidemier, i 1834 og 1853.

Fra midten av 1800-tallet kom næringslivet i Fredrikstad inn i en oppgangsperiode, men det skjedde i Forstaden på vestsiden av Glomma. Den gamle festningsbyen ble liggende i en bakevje.

Militært sett hadde Fredrikstad festning mistet sin betydning etter foreningen med Sverige. I 1860-årene var det planer om å styrke dens stilling, men det ble det ingenting av. Infanterigarnisonen ble til slutt helt sløyfet, og tilbake var bare et beskjedent artilleridetasjement som festningsvakt. Mer liv var det i sommertiden med eksersis av innkalte mannskaper. Gamle, veltjente offiserer fikk kommandantposten som en sinekyrestilling.

Folketallet innenfor vollene holdt seg på et lavmål mens det over i Forstaden økte eksplosivt. Men i Gamlebyen, som etter hvert ble betegnelsen, lå nesten alle offentlige bygninger, blant annet det imponerende rådhuset som var reist i 1860-årene etter den svenske arkitekt (og Stortingets arkitekt) Langlets tegninger. Garnisonbyen beholdt lenge sin status som sivilt administrasjons-sentrum. Byens første ordfører var en ingeniørkaptein, og flere offiserer fulgte siden i dette ombud.

Med utviklingen av nye angrepsvåpen ble Fredrikstad festning så godt som verdiløs til forsvar. 16. april 1903 besluttet Stortinget enstemmig at den skulle nedlegges. Også våpenøvelsene ville de militære ha flyttet fra Fredrikstad, men det skjedde ikke. Fremdeles

er Gamlebyen preget av rekrutter som holder til i den svære kasernen ved torvet, og fremdeles har festningen en kommandant.

I årene 1940-45 var det tyske soldatstøvler en hørte klapre mot stenbrolegningen her. Tyskerne rekvirerte alle militære bygninger i Gamlebyen og satte sitt preg på den gamle festningsby gjennom fem lange år.

Enestående kan man vel si at Fredrikstad har vært som garnisonsby både for norske, svenske og tyske styrker.

Vardø – grensepost og fiskevær⁹⁸

Randi Rønning Balsvik

Vardø er et samfunn på den ytterste østlige øya av norskekysten, like langt øst som Leningrad – et punktum på verdenskartets 70 grader 22 minutter nordlig bredde – en lav treløs barriere mot Ishavets vinterstormer. Vardø er like langt nord som nordspissen av Alaska og de nordligeste tundraområdene i Sibir. Likevel fryser ikke havet til rundt Vardø og den kaldeste årstida er mild sammenlignet med Alaska og Sibir – ja, også sammenlignet med Røros og Kautokeino. Menneskene bosatte seg ikke her for å dyrke jorda. De kom fordi havet var en rik åker som kunne høstes uten at de ble pløyd og sådd. Vardø har korteste avstand til noen av de mest fiskerike havområdene i verden. Ved siden av fiskerikdommene i havet fikk menneskene her mer lys om natta om sommeren og mer mørke om dagen om vinteren enn de aller fleste menneskene på jorda – og de fikk et dramatisk og vanskelig vær. I meteorologisk forstand har øya ingen sommerdager, dvs. dager da gjennomsnittstemperaturen over en trettiårsperiode er over 10 grader og det er målt flere tåkedager om sommeren – og flere dager da vinden har kulings styrke eller mer enn i noen annen norsk by.

Vi vet at det ble innviet ei kirke på Vardø i 1307. Den første festninga regner man med kom i Håkon den femtes tid (1270-1319), da flere festninger ble bygd for å markere Norgesveldet og norsk kolonisasjon i områder som samene utnyttet. Fra først på 1100-tallet var «finneskatten» et kongelig monopol. Samene nord og øst for Ranafjorden ble tvunget til å betale skatt til skatteoppkreverne kongen sendte ut. Samenes fangstprodukter var ettertraktet fordi de var verdifulle varer i handelen med utlandet. Festninga på Vardøya markerte den norske kongemaktas overhøyhet og rettigheter i vide og fjerne områder og var det administrative utgangspunktet for at kongen kunne skaffe seg inntekter her. Grenseforholdene var svært uklare i nord. (Først i 1751 ble den endelige grensen trukket mellom Norge og Sverige, og helt til grenseavtalen mellom Danmark-Norge og Russland i 1826 hadde

de to statene et fellesdistrikt sør og øst for Varangerfjorden.) Russere og kareler begynte å flytte inn i og handle med samene i områder der nordmenn drev skatteinnkreving. Festninga på Vardø ble antakelig bygd for å ivareta norsk overhøyhet i Finnmark og på Kola og for å verne den økende norske fiskeværbosettinga i Finnmark. De tyske kjøpmennene etablerte seg i Bergen før år 1300 med tørrfisk som nøkkelvare i sitt handelssystem. Etterspørselen etter tørrfisk ute i Europa og det gunstige bytteforholdet mellom korn og tørrfisk var den viktigste forutsetninga for at Vardø ble det største fiskeværet i Finnmark med en bymessig bebyggelse på 1500-tallet.

Kongen hadde store økonomiske interesser i Finnmark. Herfra - som fra Nord-Norge ellers - ble skattene betalt i gode eksportvarer som bergenskjøpmennene tok hand om på vegne av kongen. Kilder fra første halvdel av 1500-tallet tyder på at de innbetalte skattene for hver skattyter i de nordnorske fiskeridistriktene var omtrent dobbelt så høye som i de trøndske bondebygdene - og de største inntektene kom fra Finnmark. Vardøhus var det administrative sentrum i dette området til 1670-åra, da det ble flyttet til Vadsø.

Da de russiske handelsveiene i Østersjøen ble forstyrret av den svenske stormaktsekspanasjonene på 1500-tallet, ble handelsveien i nord forbi Vardøhus til Kvitsjøen viktig. Byen Arkangelsk ble grunnlagt i 1583. Danskekongen hadde alltid hatt øresundtollen som viktigste inntektskilde. Da handelen på Russland tok andre veier, ble tollene mindre og kongen søkte å oppveie tapet ved å pålegge Vardøhus å kreve inn tollavgifter fra alle skip som var på vei til det nordlige Russland. Lensregnskapene viser at engelske og franske skip i visse perioder betalte ulike former for avgifter til Vardøhus, men stort sett var det enkelt for skip å omgå dette kravet i de store havområdene. Utviklingen av vesteuropeisk sjøfartsteknikk og ønsket om å finne en nordøstlig gjennomfartsvei fra Europa til de lokkende handelsvarene i Øst-Asia gjorde at flere nasjoner begynte å vise en foruroligende interesse for havområdene i nord. Mot slutten av 1500-tallet og i første halvdel av 1600-tallet ble det drevet intens hvalfangst i Ishavet fra en rekke landstasjoner i Nord-Norge, også fra Vardø. Russland og Sverige inngikk en avtale i 1595 etter at de hadde ført krig om grensene i nord. I den anerkjente Russland Sveriges overhøyhet fra Varanger til Tysfjord. Kristian IV gjorde i 1599 en reise til Vardø og Kola for å markere

dansk-norsk suverenitet. I 1611 erklærte han Sverige krig. En viktig grunn var å få Sverige til å avstå fra alle krav i Nord-Norge, noe han også oppnådde.

I tallrike framstillinger står det at betydninga av Vardøhus festning ikke kan overdrives og at den har bevart Finnmark for Norge. Ved siden av markering av nasjonal suverenitet har vi også nevnt funksjonen som administrativt sentrum. Vardøhus festning tjente også som forvisningssted for langtids- og livtidsfanger. De ble omtalt som slaver og bodde i slaveribrakke på den nye festninga som ble bygd i 1730-åra. De ble brukt som arbeidskraft på festninga og de kunne også leies ut til private. De var nok aldri særlig mange. De to siste tiåra av 1700-tallet satt det mellom åtte og tolv slaver fra hele landet. En slaverulle fra 1789 viser tolv fanger, alle dømt til straff på livstid, en «paa formodning af Mord», resten for tyveri. Da slaveriet ble nedlagt på Vardøhus i 1864, var det fire «slaver» der.

Jakten på mennesker man trodde var besatt av djevelens ondskap vart framtreddende i Europa fra andre halvdel av 1500-tallet til begynnelsen av 1700-tallet. I Norge ble ca 860 dømt for trolldom og 677 av disse var kvinner. Vardø synes å ha hatt Norges-rekord i antall hekseprosesser. Den festninga som ble kalt «slotet» hadde et «Trollkvinnehull», som i perioder var vitne til tortur og ufattelige lidelser. Etter tidas tankegang skulle nedgangen til helvete være ved Verdens Ende, Ultima Thule, som lenge var brukt som den geografiske betegnelsen på Finnmark. Fjellet Domen på fastlandssida ved Vardø var alminnelig kjent i kongerikene som et sted der djevelen holdt orgier med alle de kvinnene som hadde inngått forbund med han for egen vinnings skyld. Kong Kristian IV var en stor hekseforfølger. Han befalte i 1609 og 1617 lensherren på Vardøhus særlig å være på vakt overfor samisk trolldom og ellers avlive folk som hadde inngått forbund med djevelen. Tingbøkene fra Vardøhus forteller at over førti kvinner ble dømt til ild og bål på selve øya.

Tromsø, Hammerfest og Vardø ble byer i 1789. Både utenlandske og innenlandske kjøpmenn skulle få handle fritt der. Den privilegerte monopolhandelen til kjøpmenn som bodde i byer sør i kongerikene var dermed slutt. En ny kapitalistisk næringslivspolitik kom i nord lenge før andre steder i landet. Den skulle være

medisin mot den langvarige krise i fiskerinæringa med fattigdom, forsyningsvanskeligheter og avfolkning i kjølvannet. Det var ingen selvfølge at det ble Vardø som fikk bystatus i øst-Finnmark. Vadsø hadde langt større folketall, bedre klima, større omland og et mer variert næringsliv enn Vardø, der fiskeriene var enerådende. Grunnen til at Vardø likevel fikk byprivilegiene var dels at Vardøhus festning var der, og ei grensefestning burde ligge i en by. Men først og fremst var grunnen at Vardø syntes å ha framtidsmuligheter som var større enn Vadsøs fordi øya lå gunstigst an i forholdet til den lovende handelen med Russland og i forhold til fiskerikdommene i havet. Det var mennesker med en optimistisk tro på dette som bestemte at det var Vardø som skulle bli by. Men det gikk to generasjoner før forventningene ble innfridd.

Vardøhus festning har gjennom århundredene betydd mye for bosettingen på Vardø, selv om tallet på «Befalingsmænd, Spille-mænd og menige Stridsmænd» varierte mye. Da Kristian IV besøkte Vardø i 1599 var det i underkant av ti personers bemanning, en vakt-mester, en bøsseskytter, en skarpretter/mestermann og fire svenner. Festninga skulle drive vakthold og ved hjelp av kanonene hindre at fremmede soldater kom i land, og den mannlige befolkningen på øya hadde plikt til å møte ved alarmskudd. Til tider ble det utskrevet ti soldater fra Bergenhushus eller Nordland som fikk avløsning hvert tredje år. Da den nåværende festninga sto ferdig i 1738 hadde den full bemanning, dvs befal og 40 menige soldater som skulle avløses etter seks års tjeneste. På slutten av 1700-tallet ble festninga nedlagt, og de forfalne bygningene ble leid av et Bergensfirma til å innkvartere hvalfangere. Men tidlig på 1800-tallet, da Napoleonskrigene herjet Europa, bestemte regjeringa i København at det likevel var viktig å ha et festningsanlegg i grenseområdet i nord med full bemanning. Da Danmark-Norge kom i krig med England i 1807, ble det sendt forsterkninger til Vardø de følgende somrene. I et brev fra Vardø i 1831 beskrev kommandant Eilif Christian Hegrem mannskapet slik:

«Fæstningens nærværende Besætning bestaar af 1 Commandant, 1 Lieutenant, 1 Læge, 1 Skipper, 1 Smed, 1 Commandersergeant, 2 Corporaler, 1 Gevaldiger, 1 Tambour - hvilke samtlige ere gifte - dertil 1 Overconstabel, 3 Constabler og 20 Musketerer samt for tiden 11 Slaver, ialt 45 Mandspersoner foruten Qvinder, Børn og Tjenestetyende.»

Besetningen på Vardøhus avtok utover på 1800-tallet til under 30 og i 1910, etter at allmen verneplikt også var innført i Finnmark, var det bare 11 artillerister der. Tallet økte igjen noe under første verdenskrig.

Befolkningsutviklingen var svært langsom på Vardø. Det så lenge ut til at byprivilegiene ikke fikk noen betydning for utviklingen av byen og følgelig utgjorde menneskene som var knyttet til festninga en stor del av befolkninga. Det var først nærmere midten av 1800-tallet at det var like mange mennesker på Vardø som på 1500-tallet. Men i andre halvdel av 1800-tallet, ja, helt fram til 1910 steg folketallet dramatisk. Omkring 1800 bodde det hundre og i 1850 bodde det fire hundre mennesker på øya. I 1910 var værdøværingene blitt over tre tusen. Det fant sted en stor innflytting til Finnmark, som i andre halvdel av 1800-tallet framsto som et alternativ til utvandring til Amerika, men befolkningsøkninga i Vardø var flere ganger større enn for fylket. Mannskapene på festninga betydde imidlertid lite for utviklinga av folketallet i Vardø, dertil var de alt for få. Det var de nye forholdene i fiskeriene, eventyrlige innsig av fisk til østfinnmarkskysten og gode markedsforhold for fisk i Vest-Europa og i Russland, som var bakgrunnen for den sterke befolkningsøkningen.

Selv om garnisonen på Vardøhus ikke tallmessig betydde så mye for befolkningsutviklingen i byen, representerte den likevel et betydningsfullt nærvær i befolkningen. Soldatene vervet seg for fem år. Festningen tillot at noen av dem fikk lov til å gifte seg mens de var soldater, ikke for mange, for det ble for store uttellingar i lageret av ovnskull og lampeparafin. Før 1895 kunne budsjettet tåle at tre var gift, etter det året ble kvoten økt til fem. Det var vanlig at kone og barn til soldater på folkemunne fikk soldatnummeret føyd til navnet sitt. Eldre mennesker i Vardø husker godt Hanna Tre, Mina Sju og Berntine Fjorten. Talleternavnene fulgte mange kvinner gjennom hele livet og barna kunne få farens fornavn og nummer som familienavn, for eksempel brødrene Bernard og Arne Martin-fem. Det var vanlig at soldater fant seg kjæreste, giftet seg og stiftet familie i byen etter at tjenesten på festninga var over.

Det var ettertraktet å bli vervet til soldater på festninga. De fikk kost, losji og klær og dertil daglønn og noe undervisning. Det var ofte dyktige og fremadstrepende unge menn som kom hit som soldater og Vardø fikk et verdifullt tilskudd til sin befolkning

gjennom festninga. Festninga ga også arbeid til snekkere, murere, malere, bakere, feiere og til kvinner som kunne vaske og reparere klær. Og til tross for at festninga hadde en garnisonslege, var det ikke uvanlig at de kvinnene i byen som visste råd mot smerter og betennelser, de som satte «Lavement» (klyster), «Iglar» og «Kopper» på folk og behandlet sår også ble budsendt og betalt for å stå til tjeneste på festninga. Kjøpmennene i byen leverte anbud på leveranser og kommandanten tok varene fra dem som kom med de gunstigste tilbudene.

Kontaktflaten mellom byen og festninga var stor. Gangavstanden til havneområdet, byens hjerte, var bare noen minutter. Selv om befal og soldater bodde på festningsområdet, er det all grunn til å understreke at de ble integrert i øysamfunnet. Vardø var preget av oppbrudd. Gjennomstrømminga av folk har alltid vært svært stor. Mange mennesker var som landsatte passasjerer som stadig speidet etter en mulighet for å komme seg bort fra det harde klimaet og de mørke vintermånedene. I dette perspektivet er det merkelig hvor lenge offiserene oppholdt seg i Vardø. Noen løytnanter var i flere år på festningen i sin tidlige karriere og kom tilbake senere som kommandanter. I andre halvdel av 1800-tallet og fram til første verdenskrig var kommandant Schultz og Arnesen tilsammen henholdsvis 28 og 24 år av sin yrkeskarriere på Vardø, mens sersjant Flaade var 30 og sersjant Strande 37 år på Vardø. Da Strande imidlertid ville flytte tilbake til Trondhjem i 1911, skrev kommandant Arnesen i sin søknad om flyttebidrag for familien: «Det har ikke hendt siden året 1867 at nogen under-officer med familie er flyttet herfra.» En årsak til dette var nok at øysamfunnet hadde et rikt sosialt liv som gjorde at folk trivdes.

Vardøsamfunnet ser ut til å ha utviklet en bemerkelsesverdig evne til å ta i mot nykommere og få dem til å bli engasjerte og berikende medpassasjerer på øyseilasen i Nordishavet. Den stadige strømmen av folk, mest nordmenn, men også finner, samer og russere, bragte med seg nye tenkemåter og holdninger slik at byen framsto som et moderne «Nutidsland» der folk var like ivrige etter å danne foreninger av alle slag som sør i landet. To tredjedeler av befolkningen i Norge bodde utenfor byer og tettsteder omkring århundreskiftet. I det perspektivet framsto Vardø som et spennende sted å være. Den veldige tilstrømminga av fiskere, oppkjøpere og fartøysfolk fra hele norskekysten i løpet av vårtorskefisket førte

med seg mye annen aktivitet som framsto som fargerik, forlokkende og artig. Omreisende gjøglere og kunstnere og telt- og kassehandlere kom i kjølvannet av loddestimene inn til kysten, og byen hadde også mange store forretninger med et variert varetilbud. Det var ikke mange butikker nord for Trondhjem som kunne måle seg med firmaet A. Brodtkorbs butikk i Vardø. Kvinnene rettet sitt arbeid inn mot de fremmede ikke bare ved å ta del i lineegning og tørrfiskarbeid, men også ved å drive skjenkesteder og kafeer.

Vakt og våpenøvelser var langt fra full dags arbeid for soldatene. På festninga arbeidet de med vedlikehold, snømåking og ukentlig feiing av de femti ovnene, og på engslåttene til offiserenes kyr og festningas hester kjørte de på mengder av fiskeavfall som gjødsel om våren. De hentet måseeegg fra Reinøya i mai og multer derfra i august. Salget av disse produktene hørte fra gammelt av til kommandantens inntekt og soldatene fikk litt betaling for å høste av naturens gaver. Men de representerte også verdifull arbeidskraft for byen. De hjalp til med å laste fisk i fartøy som saltet ombord, og var med på å losse den dyrebare kullet som skulle berge folk gjennom vinterkulda. Oppteignelse til soldaten Hans Samson fra Hardanger fra 1850-åra gir et levede inntrykk av at det aller viktigste ved oppholdet i Vardø var å tjene så mange daler, ort og skilling som overhodet mulig, og det gjorde man på en mengde forskjellige vis. Han skrev brev for medsoldatene og diktet leilighetsviser på bestilling, tok andre soldaters vakttjenester og solgte deler av sine mat- og brennevinsrasjoner, men framfor alt gikk han skomakerne i byen til hånde med å reparere og å sy lærstøvler og sko.

I over tjuer år var byen preget av havneutbygging. Vardø havn ble kjent som et gigantisk pengesluk nord i Ishavet, men også som et pionerararbeid av ingeniørkunst og som den første og største fiskerihavna bygd i Norge. Festninga markerte seg også her. Løytnant Axel Magnus var leder for havnearbeiderne de første fem åra og soldater fra festninga deltok vinter etter vinter i støpinga av de femten tonn tunge betongblokkene til moloarmene.

Vi har sett at de vervede soldatene på festninga var integrert i arbeidslivet i byen. Dette gjaldt også fiskeriene – heller ikke det farefulle, slitsomme, men spennende livet på havet var fremmed for soldatene. Som de andre fiskerne leverte de til fiskekjøperne i byen eller til fartøy sørfra som saltet fisken for at den senere skulle

bergtørkes i strøk der det var rikeligere med solvarme enn i Vardø. Om sommeren handlet soldatene som de andre fiskerne med russeskutene fra Kvitehavskysten og fikk verdifullt brødkorn for sommerseien. I andre halvdel av 1800-tallet og fram til ca 1910 hadde festninga fem båter, åpne fembøinger og åttringer med avtagbar mast til seil. Ingen kunne bli vervet som soldat uten å være vant på sjøen, for det hadde alltid vært slik at kommandanten og offiserenes inntekter i stor grad skulle komme fra naturen selv, fra egg, dun, multer og fisk. Soldatfiskerne beholdt en åttendedel hver av fangstutbyttet for hvert sjøvær, resten tilhørte løytnanten og garnisonslegen, men først og fremst kommandanten. Hans inntekt av vårfisket det første tiåret av 1900-tallet var omkring 1600 kr i gjennomsnitt pr år. Denne inntekten blir ikke ubetydelig når lønna han fikk fra staten var på mellom 3500 og 4000 kroner i året, inkludert hus, brensel og lampeparafin. Soldatene tjente i gjennomsnitt 140 kroner i året på fisket, en god ekstrafortjeneste når daglønna på egen kost var på kr 1.40. Før første verdenskrig var denne formen for inntekter under avvikling.

Befal og soldater representerte et viktig reservoar av ressurspersoner for byen. De var med i de kommunale styreorganene i større grad enn deres tallmessige nærvær skulle tilsi. (Men etter 1859 ble ingen kommandant ordfører.) Sersjantene kunne i perioder være byingeniører, sløyd- og gymnastikklærere, instruktører i Skytterlaget (stiftet 1878) og i ledelsen for Arbeiderforeningen og avholdslojane, for ikke å snakke om den store betydningen enkelte hadde for musikklivet i byen. Selskapslivet blant de «kondisjonnerte», dvs embetsmennene og de velstående kjøpmennene, i Vardø var lystig, flott og stilig. Kommandanten og løytnanten med sine uniformer og fruer kastet glans over selskapligheten og utgjorde ved siden av ordføreren og grosserer Brodtkorb byens vertsskap når øya fikk høye gjester, enten det var kongen, amtmannen, russiske fyrster eller Fridtjof Nansen.

Under vårfisket kunne det være flere tusen fiskere fra hele kysten som fisket fra Vardø eller var mannskap på oppkjøpsfartøyer. Med hundreder av fiskere tråkkende i gatene når det var landligge kunne sammensstimling, drukkenskap og slagsmål bli et stort ordensproblem. Kommunen hadde to politikonstabler hele året og to til i vårsesongen, men det var lite mente de fastboende. Garnisonen på Vardøhus rykket imidlertid ut når situasjonen i bygatene eller på

havna ble kritisk – og vakta i tårnet på festninga hadde også et våkent øye når det gjaldt tilløp til brann, som fikk så katastrofal rask spredning i trebyggelsen i den sterke vinden. «Brannskudd» fra vollene fikk den frivillige innsatsen mobilisert.

Omkring 1900 var det kriseår og dyp pessimisme i fiskeriene i Finnmark – det var kobbeherjing og «svart hav». Fiskerne var overbevist om at hvalen som boltret seg i stimene av lodde og torsk, var et ledd i den naturens orden som jagde fisken mot land. Den sterke fangsten på og utryddinga av hvalen i Finnmark hadde i et par tiår skapt bitterhet og protest fra fiskernes side. Omkring århundredskiftet var kravet om hvalfredning et av de spørsmålene som mest politiserte og radikaliserde fiskerne. (Det andre gjaldt å forhindre en handelslovgivning som tok sikte på sterkere regulering av handelen med Russland.) Tidlig på sommeren 1903 tråkket enda et år «det fleretusenhodede uhyret fiskeralmuen» utålmodig og rastløst omkring i fiskeværene og ventet på torsken. I Mehamn var over tusen fiskere samlet. Plutselig gikk båtlag etter båtlag med feberaktig raseri løs på hvalfabrikken og rev den ned med handmakt – for å bli kvitt de «helvetes hvalfangeran». Garnisonen på Vardøhus ble sendt til Mehamn for å opprettholde ro og orden – uten at det resulterte i mer dramatik. Nå ropte hele kysten på hvalfredning og i 1904, kom loven.

Festninga ble en tørn i øyet på enkelte representanter for den raskt voksende arbeiderbevegelsen i Vardø. Lenge før den første verdenskrigen var «militarismens avskaffelse» et mål for bevegelsen både nasjonalt og internasjonalt. Postmesteren i Vardø, stortingsrepresentant for Arbeiderpartiet, Adam Egede-Nissen hevdet i skrift og tale at Vardøhus burde legges ned som festning fordi den ikke hadde en militær funksjon. Garnisonen ble i vesentlig grad brukt til å fiske og sanke multer, egg og dun for offiserene. Dette var et forhold som irriterte mange vardøværingar uten at de dermed ønsket at festninga skulle gå over til å bli et «fortidsminne», slik Egede-Nissen gjorde seg til talsmann for.

Forbindelsene med Russland hadde dype røtter i Vardø gjennom pomorhandelen. Russiske revolusjonære hadde hatt et viktig tilholdsted og et russisk trykkeri i Vardø i kampen mot tsarismen. En strøm av anti-tsaristisk litteratur ble smuglet over til Russland sammen med saltfisk. Revolusjonen i Russland ble begeistret støttet av aktive sosialister i Vardø og samarbeidet fortsatte over

grensen. Komintern (Den kommunistiske internasjonale) opprettet i 1920 et hemmelig kontor i Vardø drevet av vardøværingene som var blitt skolert i Sovjet. Oppdragene til «Vardø etat» besto hovedsakelig i å transportere post og folk som skulle til Sovjet, og å ta i mot post, litteratur og folk som kom via Murmankysten. Begge veier ble det brukt fiskeskøyter. I de første mellomkrigsåra var dette den viktigste forbindelsesveien mellom Vest-Europa og Sovjetunionen. Vardø etat hadde nær kontakt med DNAs partiledelse i Kristiania og kontoret for Den tredje internasjonale i Stockholm. Marinefartøyet Heimdal ble stasjonert i Vardø for å dempe de sosialistiske gemyttene og for å demme opp for smitten fra «den røde fare», fra tankeflommen fra øst. Mange embetsmenn rapporterte om at «den bolsjevikiske tankegang» hadde funnet en særlig gunstig grobunn i Vardø. En rapport fra kapteinen på Heimdal i august 1920 omtalte Vardø som

«en slags operasjonsbasis for deres (bolsjevikenes, forf. anm.) propaganda i Vesteuropa og Amerika. Store masser av agitasjonslitteratur passerer her ... Vi har altsaa her på norsk territorium ved vesteuropas nordligste frontstykke mot bolsjevismen et vel utstyrt bolsjevik-organ. (Avisa Fimmarken, forf. anm.) Den røde bolsjevikgift strømmet raskt til dette organ østenfra og pumpes ved norsk hjelp vestover - ikke alene til vort eget lands ødelæggelse, men ogsaa utover det øvrige Europa ... Det borgerlige samfund maa ikke gi sine vordende mordere gjestevenskaps.»⁹⁹

Arkivet til Vardøhus gir et levende inntrykk av at festninga drev skarp overvåking av enkeltpersoner og forhold i Vardø. Kommandanten – og politimesteren – ledet overvåkinga. De hadde agenter på posthuset, telegrafanlegget og tollstasjonen som skrev under avtaler om at de arbeidet i hemmelighet. Postkontroll førte til at politimesteren løste koden som ble brukt i korrespondansen mellom Vardø og Stockholm. Kommandanten hadde personer som gikk rundt i byen og så og lyttet og var til stede på offentlige møter. Men iveren etter å være med på den revolusjonære ferden fortok seg blant sosialistene i byen. Arbeiderpartiet ble splittet også i Vardø i 1923, og en liten flokk gikk over i Norges Kommunistiske Parti.

Vardøhus festning var ei fredelig festning. Den var aldri i kamp, og de konfliktene som var mellom festninga og byen nådde aldri dramatiske proposjoner. Rivningene fra tid til annen gjaldt byens ekspansjon inn på festningsarealet. Når kommandanten vegret seg

for å avstå arealer, rådde det alltid en viss tvil om det var av hensyn til forsvarsevnen eller om det var på grunn av ønsket om å bevare de verdifulle engslåttene til offiserenes kyr eller ekstraintektene fra utleie til guanotørking og hjellbruk for tørrfiskhenging. Det militære innslaget ved festningen var lite framtreddende – noe det ble vitset om på folkemunne. Løytnant Axel Magnus vant sølvmedalje på landbruksutstillingen i Trondhjem i 1879 for de matplantene han hadde klart å dyrke fram i Vardø, og i mellomkrigstida inviterte kommandant Basilier folk i byen til å hente grønnkål på festningen så lenge det rakk. Han var dypt religiøs og holdt søndagsskole for barna på festningen. Da mobiliseringsordren kom etter 9. april var det alt annet enn militær orden i arkivene. I stedet for mannskapslister fant marinekapteinen som overtok kommandoen på festninga i de kritiske dagene bibelsitater og kristelige tidsskrifter.

Vardøhus var en vakker anakronisme med sitt lave stjerneformede fort og sine grønne voller med smørblomster og prestekraver. Den var et kjært og selvfølgelig innslag i bybildet – det var noe leketøys- og operetteaktig over den. Den utfordret fantasien hos barn. I mørke vinterkvelder kunne det hende at vakta i tårnet fikk det brysomt med å jage på flukt gutteflokker som væpnet med tregeværer forsøkte å «hæarta» festningen. Forfatteren Håkon Bugge Mahrt, som var født og oppvokst i Vardø, har glimt fra guttedagene i flere av bøkene sine:

«Vi var vante til å leve i mørket. Vi sprang lydløst over sneen i gatene og kjente hver krok og hver stolpe. På benene hadde vi lange, sorte lugger som kvænkønene strikket. Vi eide liksom hele øen i mørketiden... Vi egget vaktpostene etter oss på Vardøhus, og narret dem inn i dype sneskavler eller i smug uten utgang. Av og til kom kommandanten selv og truet etter oss i sin blå uniform med en masse blanke knapper. Men vi visste om hundre steder hvor vi kunne gjemme oss. Den gamle, stjerneformede festningen var full av smutthull, og inn under de svære, innhule sneskavlene under vollene hadde vi gravet hemmelige tunneler som førte inn i underjordiske snekjellere hvor vi kunne sitte i timevis mens vaktpostene runsterte og lette utenfor... Det var godt og varmt der inne under sneen. Vi hadde stearinlys som sto og brente på hyller i sneveggene, og det glitret som diamanter omkring, og når vi pustet, kom det sølvskyer ut av munnen på oss. I beltet hadde vi lange køller av guttaperka, som det var lett å svimeslå med... Vi så bare øinene på hverandre under de svære skinnluene med ørelapper bundet sammen under haken.»¹⁰⁰

Fra Flekkerhus til Christiansholm Kristiansand blir garnisonsby

Berit Eide Johnsen

Historien til Kristiansand som by- og garnisonsby – er uløselig knyttet til Christian IV. Byen ble offisielt grunnlagt av kongen i 1641 gjennom et fundasjonsbrev utstedt på herredagen i Bergen 5. juli samme året. Men skal vi søke forklaringer på hvorfor området der byen ble grunnlagt fikk så stor betydning: økonomisk, administrativt og militært, må vi gå atskillig lengre tilbake i tiden. Og skal vi skjønne den militære betydningen området fikk, kommer vi ikke utenom den økonomiske utviklingen.

Fra gammelt av var Agdesiden svært skrinn – et område som i stor grad ble forbiseilt. Det var uten særlig økonomisk interesse ut gjennom middelalderen. Men omkring 1500 skjedde en endring. Agdesiden lå strategisk plassert i forhold til en internasjonal handelsvei: Østersjøfarten. Og den ble av stadig større betydning. Framfor alt hollenderne – men også dansker og skotter – søkte mer og mer inn til havner på Agder for å komme unna sjørøvere, for å komme i ly av storm og uvær, eller for å reparere sjøskade. Etterhvert ble det også klart at Agder hadde varer det var stor etterspørsel etter på det europeiske markedet. Først var det laksen som ble eksportert. Men snart skulle en annen vare, nemlig trelasten, totalt komme til å dominere. Fra 1520 kom vannsagen. Eike- og furulast ble eksportert til et Europa i økonomisk oppgang, økt skipsfart og stort behov for trelast. At 1500-tallet ble en nydanningstid på Agder, skyldes først og fremst trelasthandelen.

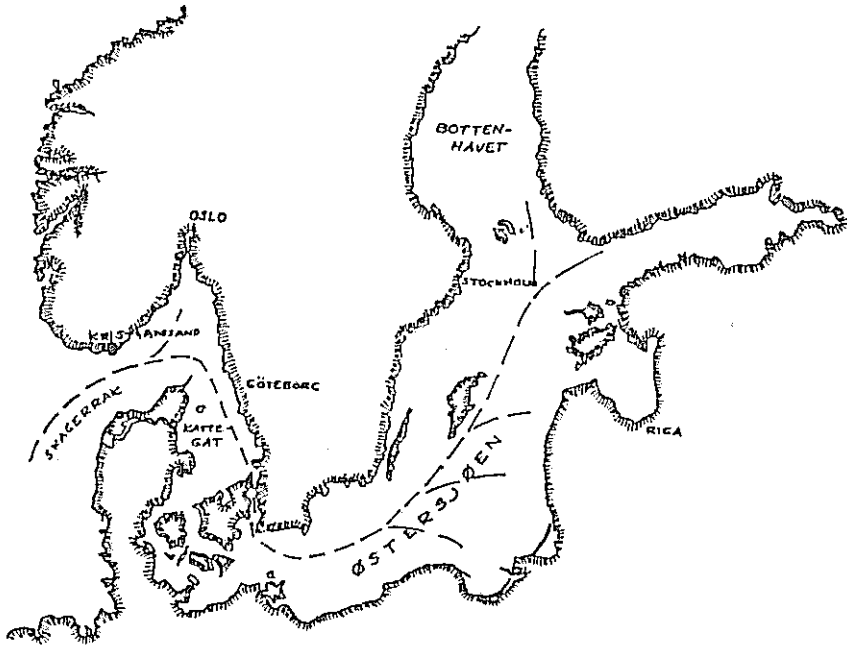
Agdesiden fikk stor økonomisk betydning – og samtidig en militær betydning. For det første fikk man her støttepunkter for den dansk-norske flåten som skulle trygge ferdselen i området. En fikk også utfallsporter mot fiendtlige handels- og orlogsskip. Sjørøveri og kaperi (vesentlig skotter og franskmenn) ble en stadig tiltakende plage etterhvert som handelen og skipsfarten i området økte.

Fra 1540-årene – eller kanskje før – var Flekkerøy den viktigste havnen på Agdesiden mellom Nordsjøen og Østersjøen. Havnen

Ikke noen militæravdeling i Norge viste det norske flagget så lenge etter den tyske okkupasjonen som Vardøhus. Men den 20. juli fjernet tyske offiserer flagget. Festningen kjempet ikke mot overmakten med kanonene, men med flagget. I de nærmeste dagene ble hakekorsflagget tatt ned fire ganger og det norske heist. Da hakekorsflagget seiret for godt, var det så sterk vind at flagget revnet. «Det så ut som flaggstanga protesterte», sa vardøværingene.

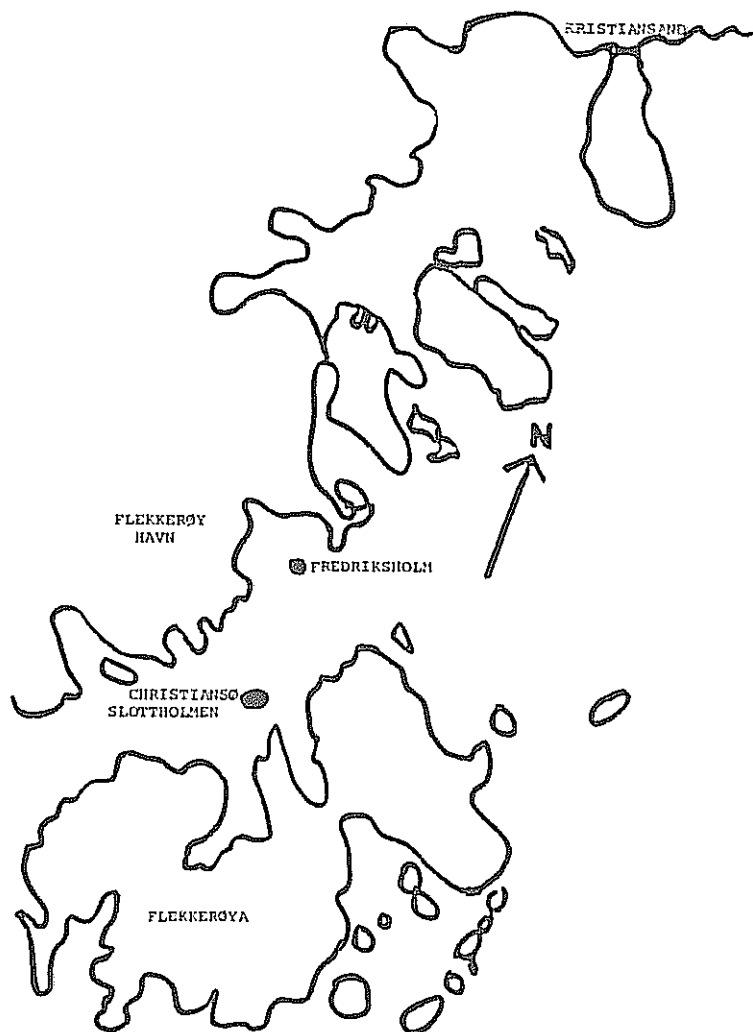
Kanonene på Vardøhus skulle forsvare landet «Mot østens griske ørn». Det var ikke nødvendig å bruke dem til det og da angrepet kom, et annetsteds fra, monnet kanonene lite. Likevel var de slett ikke uvirksomme, men hadde en helt spesiell funksjon i Vardø. Kanonene markerte fest og glede. Dengang øya var isolert i mørke og vinterstormer, og det var den fram til omkring 1890, varslet drønnene fra Vardøhus det første skipet som kom på seinvinteren. Ved store anledninger ble skåltalene etterfulgt av kanondrønn, og da byen feiret en av sine største fester i 1875, i anledning Stortingets bevilgning til utbygging av Vardø havn, saluterte kanonene hvert femte minutt i en hel time. Etter mørketida, når alle venter med lengsel på sola, er det drønnene fra Vardøhus som ledsager dens første oppstigning av havet i sør og sender begeistrede skolebarn ut av klasserommene for å hilse sola fra Valen i stille konsentrasjon om de tre ønskene de da stumt kan frambringe mot den røde solskiva - før den igjen dukker ned i havet.

Allerede på 1500-tallet ble Flekkerøy havns strategiske beliggenhet i forhold til handelsveien til Østersjøen tillagt betydning. Fra 1650-tallet fikk den nylig anlagte byen på samme sted - Kristiansand - en kommunikasjons- og forsvarsmessig nøkkelrolle i tvillingrikene.

lå strategisk plassert i forhold til farleia. Det var gode havneforhold, og en kunne seile både ut og inn under alle vindretninger. Flekkerøy havn ble et samlingssted for handelsskip og den kongelige flåten som skulle bekjempe sjørøveriet. Krigen mellom Frankrike og habsburgerne i 1550-årene gjorde at den plagen bare tiltok. Kongen og lensmennene rustet ut orlogsskip som mottrekk. I 1556, ga kong Christian III ordre til befestning av Flekkerøy havn. Det skulle bygges et blokkhus og tre andre hus. Borgerne i Tønsberg og Sarpsborg stilte skip til å frakte materialene, og lensmannen Peder Huitfeldt stod for byggingen. Blokkhuset ble reist på rekordtid på ei øy innenfor Ytre Flekkerøy. I juli 1556 fikk kongens admiral beskjed om å avstå 40 knekter og 2 bøssebakere som skulle bli

Skisse av innseilingen til Kristiansand. Innenfor Flekkerøya ble områdets første festning, Flekkerhus, bygget i 1556. På samme sted stod Christiansø festning ferdig i 1635. Litt lengre nord ble et nytt anlegg påbegynt i 1656 - Fredriksholm. Men det forsvarsmessige tyngdepunktet ble snart flyttet innover til den raskt voksende byen. Kristiansand var blitt grunnlagt i 1641.

igjen på den nye festningen når flåten seilte til Danmark om høsten. Snart ble det lagt jordegods til anlegget. Fra 1559 bar festningen det stolte navnet Flekkerhus, og Agdesiden ble kalt Flekkerhus len.

Festningen ved Flekkerøya var ledd i en større plan enn den å bekjempe sjørøveriet i området. Anlegget inngikk også som et ledd i den dansk-norske utenrikspolitikk. Målet for utenrikspolitikken var å sikre herredømmet i Østersjøen og østre del av Nordsjøen. Det gjeldt å forsvare seg mot Sverige, som ble stadig mer aggressiv fra 1550. Sverige gjorde krav på Norge, Gotland og Skåne. Til forsvaret trengtes en sterk flåte og sikre støttepunkter for flåten. Blant disse var altså Flekkerhus. Hvert år ble festningen bemannet med en garnison, som til og med inkluderte en proviantskriver. Og kongens oppsynsskip lå på havnen.

Festningen Flekkerhus hadde blitt bygget og bemannet med en garnison i 1556 vesentlig på grunn av krigene i Europa og trusselen fra Sverige. Da det igjen ble fredelige tider, hadde en ikke lenger så stor bruk for festningen. Kong Frederik II, konge fra 1559, viste heller ikke samme interesse for festningsverket som forgjengeren hadde gjort. Besetningen ble redusert til 10–12 mann, skytset ble ført til Akershus, og i 1561 ble blokkhuset tatt ned.

Byggingen av Flekkerhus og underholdet av garnisonen ga ikke grunnlag for noen bydannelse eller varig marked på stedet. Til det var anlegget for beskjedent og tiden det eksisterte for kort. I årene etter 1561, da festningen ble lagt ned, ble det ikke gjort noe forsøk på å gjenreise den. Det ble heller ikke gjort under 7-årskrigen 1563–1570. Dette forklarer professor Sverre Steen med at behovet for festningen ikke var til stede så lenge svenskene da – til tross for sin offensive politikk – ikke på noen måte kunne true tvillingrikenes posisjon i Nordsjøen. Så sent som under Kalmarkrigen 1611–13 var situasjonen den samme: Danmark hadde herredømmet på havet og ingenting å frykte fra svenskene i det såkalte «Vestersjøen». Behovet for festningsverker på Agder var ikke påtrengende.

Noen år senere var situasjonen totalt forandret. I tidsrommet 1620–1645 skjedde en fullstendig omveltning i Danmark-Norges utenrikspolitiske stilling. Samtidig ble de indre forholdene i tvillingrikene vesentlig endret: Riksstyret ble mer organisert og effektivt. Allerede i 1602 var de fire lenene på Agdesiden blitt slått sammen til ett len under en lensherre. Dette skulle også bli av betydning for

grunnleggingen av Kristiansand og gjenopprettelsen av en garnison på stedet.

9. januar 1628 sendte Christian IV kongebrev til lensherren på Agdesiden, Christopher Gøye. Kongen befalte at det straks skulle bygges et blokkhus på Slettholmen i Flekkerøy. Det var på samme sted som Flekkerhus hadde blitt bygget 70 år tidligere. Samtidig gikk det for øvrig også ut ordre om å bygge blokkhus ved innløpene til Kristiania, Langesund, Bergen og Trondheim. Forklaringen må nå som før søkes i Danmark-Norges utenrikspolitiske stilling. Viktige og avgjørende elementer i den var som tidligere forholdet til Sverige og kampen om hegemoniet i Østersjøen. Få år senere, fra 1635, var Christian IV engasjert i krigen mot den tyske keiseren. Og den krigen utviklet seg ikke i kongens favør. Da keiserens tropper besatte Jylland, var kongens mottrekk å finne støttepunkter for den dansk-norske flåten i Sør-Norge. Og dermed ble altså Agdesiden og Flekkerøy trukket direkte inn i det stormaktspolitiske spillet. Kong Christian IVs ordre om å bygge blokkhus i Flekkerøy havn var et forvarsel om vidtrekkende planer for militær opprustning i hele Norge. Kongen hadde også planer om å opprette en norsk hær.

Flekkerøy havn ble på denne tiden besøkt av hundrevis av skip hvert år. De gode havneforholdene var velkjente. Dette sier en samtidig beretning:

«Udi Stavanger Stift ligger den vide berømte havn Flekkerøen, udi hvilken nogle tusende skibe av adskillige nasjoner imellem år oc dag sig der forsamler, oc med stor lyst, skyden, trompetlyd ved hundred oc flere tillike sig derfra igjen ved konvoi til underskedelige orter oc steder begiver.»

Når det gjaldt selve byggingen av blokkhuset ved Flekkerøy havn, gikk arbeidet fra først av ikke så raskt som kongen skulle ønske. Bøndene i omegnen som skulle skaffe furutømmer og allmuen i lenet som skulle hjelpe til med byggingen, var heller motvillige. Dessuten sluttet kongen freden i Lübeck i 1629. Arbeidet lå da nede noen år. Men så, i 1634, kom ny ordre fra kongen: Nå skulle fortet gjøres ferdig. Kongen besøkte selv Flekkerøy i 1635, og 4.000 riksdaler ble bevilget til festningen. Blokkhuset på Slottholmen, som etter kongens besøk ble kalt Christiansø, ble gjort ferdig. I løpet av høsten ble bygget våningshus, magasiner, brygge og palisader. En garnison på 39 mann kunne innlegges der.

Allerede før festningen på Christiansø var ferdig, i 1634, var det blitt klart at Christian IV hadde større planer for Flekkerøy: Han ville gjøre det til midtpunktet på Agdesiden, sentrum for administrasjon og forsvar, slik som Akershus, Bergenhus og andre festninger. Lensherren flyttet fra Nedenes til Oddernes kongsgård. Om sommeren skulle han bo på Christiansø. Arbeidet med permanente festningsverker i mur og stein etter kongens nye plan ser ut til å ha begynt i 1636. Det fortsatte deretter i mange år, men var i alt vesentlig ferdig i 1642. Og de planene hadde kongen trumfet igjennom mot riksrådets samtykke. En plan over festningen fra 1636 med Christian IVs egenhendige kommentarer, viser at kongen fulgte nøye med i utformingen og byggingen, og at han hadde meninger også om detaljer, uvesentligheter vil mange si.

I løpet av kongens over 50 år lange regjeringstid (1596–1648), besøkte han Norge flere ganger enn noen annen dansk konge. Vi vet med sikkerhet at han besøkte Flekkerøy havn seks ganger, antakelig kom han dit enda flere ganger. Hans store interesse og detaljplanlegging var derfor grunnet på egne erfaringer og personlig kunnskap. Når det gjaldt denne lysten til å blande seg i detaljer, er dette absolutt ikke noe som spesielt gjelder Flekkerøy havn. Snarere var dette et meget karakteristisk trekk ved kongen selv. Når det gjaldt kong Christian IVs rolle som by- og festningsplanlegger, er Flekkerøy og festningsanlegget der nærmest for en ubetydelighet å nevne. Så ubetydelig var dette, iallfall sett fra et dansk synspunkt, at der bare svidt er nevnt i Steffen Heibergs jubileumsbiografi: Monarken, Mennesket og Myten Christian 4. For kongen grunnla mange flere byer og festningsverker på strategiske steder i riket: Christianopol (i Blekinge), Christiansstad (på øya Allö i Skåne), Glückstadt (ved Elben) og Christianspris (i Slesvig), for å nevne noen utenom Norge. Og så ble altså Kristiansand grunnlagt i 1641. Navnet var nok et utslag av tidens særegne «originalitet» i navnespørsmål: Nærmest utallige varianter over kongenavnet.

På midten av 1630-tallet var ennå ikke Kristiansand grunnlagt. Flekkerøy var midtpunktet i lenets administrasjon. På selve festningen var en fast garnison. I 1635, det første året, var denne på 50 mann. Styrken på Akershus ble da redusert tilsvarende, men for å spare penger ble garnisonen redusert til omkring 30 mann de følgende årene.

I byggearbeidene på Christiansø fra 1635 til 1641 ble anvendt

over 30.000 riksdaler. Dette kom i stor grad omegnens befolkning til gode. I området slo mange yrkesgrupper seg ned: handelsmenn, håndverkere, kroholdere og tollpersonale, for å nevne noen. Det var en solid festning som nå reiste seg. Rundt hele holmen var en solid mur av hollandsk murstein. På innsiden av muren var pillarer med hvelv imellom. Disse hvelvene var liggeplasser for besetningen, og ble også nyttet til arrestplass. Inne i festningen ble bygget et stort murhus for lensherren.

Christiansø kom aldri i kamp. Den største salutt i festningens historie ble avgitt 22. desember 1648 til minne om kong Christian IV's begravelse. Kongen døde i februar samme år. Det gikk da med godt over 100 pund krutt. I 1640-årene forfalt Christiansø. I 1654, da Jørgen Bjelke ble lensherre og festningskommandant, var brystvernet så dårlig at det kunne sparkes istykker, og muren rundt festningen var «ganske nedfallen», som det het i samtidige kilder. Et par år tidligere, i 1652, hadde den nederlandske festningsbyggeren Isaac van Geelkerck laget en plan for reparasjon. Reparasjonen ble påbegynt, men ikke fullført.

I 1641 var som nevnt Kristiansand blitt grunnlagt. Det gjorde at interessen og tyngdepunktet ble flyttet bort fra Christiansø. Allerede da Christiansø var blitt bygget, hadde enkelte røster hevdet at en annen holme i nærheten ville egne seg bedre som festning, og være mer strategisk plassert i forhold til Flekkerøy havn. I 1656 startet så byggingen på Fredriksholm, som etter tidens skikk ble kalt opp etter den sittende konge. Denne festningen tok snart over etter Christiansø. Våren 1658 var det ikke noe artillerimateriell, bare noen lagerbygninger, igjen på den gamle festningen.

Store summer ble bevilget til byggingen av Fredriksholm, enkelte år omkring 10.000 riksdaler. Krigene på 1650- og 60-tallet samt frykten for at engelskmennene ville besette Flekkerøy havn gjorde at arbeidet ble høyt prioritert. Festningen stod ferdig i 1662. På et kart over Kristiansand by med havneinnløpet fra dette året, er Fredriksholm tegnet som et fint lite slott med tårn og fløy og vimpler. Men noe slott var Fredriksholm på denne tiden ikke, og ble det heller aldri. Bekvemmelighetene for offiserer og soldater var heller kummerlige. En større utbygging av festningen ble gjennomført i tidsrommet 1700-1721, under den store nordiske krigen. Den ble nedlagt som egen kommando i 1764 og lagt under kommandanten over Kristiansands befestninger. Det var på det tidspunktet fremdeles en garnison der ute.

På midten av 1600-tallet var garnisonen på Fredriksholm relativt liten, omkring 100-120 mann. Flest var det om sommeren. Om vinteren var tallet oftest rundt 30-50 mann. I krigstider ble garnisonen styrket: Under krigen med Sverige i 1659-60 lå omkring 150 mann der ute. I juni 1677 kom det melding om en svensk eskadre i Nordsjøen, og garnisonen ble straks forsterket med 100 mann. I likhet med Christiansø kom imidlertid Fredriksholm festning aldri til å avfyre skudd mot noen fiende.

På 1650- og 60-tallet vokste Kristiansand med stor fart, og byen ble tillagt større og større vekt. Den ble snart sentrum for festnings-administrasjonen. Forsvaret av byen ble mer og mer viktig. Det er derfor ikke til å undres over at neste forsvarsverk ble bygget i nær tilknytning til kvadraturen.

At Kristiansand ble grunnlagt, hadde sine økonomiske årsaker, men også i høy grad militære. Av militære grunner ville det være praktisk at en festning hadde en by å støtte seg til – og omvendt. I Flekkerøy havn var det av ulike årsaker ikke grunnlag for bydannelse. Flekkerøy var en uthavn uten utførselsvarer. Men Christian IV grep som kjent inn og sa: Her skal byen ligge. Og byen, den ble liggende på sandsletten litt nord for Flekkerøy havn. Allerede 20 år etter grunnleggingen var det 230 hus på Sanden, og folketallet var på rundt 1.400-1.500 innbyggere.

Christiansø og Fredriksholm hadde blitt anlagt med tilknytning til Flekkerøy havn. Fredriksholm hadde den svakhet at den var vanskelig å forsvare fra landsiden. Etterhvert ble derfor forsvarslinjen trukket lenger inn og lagt rundt kvadraturen.

I 1657 var det blitt bygget en skanse ved munningen av Torridalselva. Muligens lå skansen på samme sted som Christiansholm festning snart skulle bli bygget. Skansen fra 1657 skulle tjene til forsvar av byen, og måtte bekostes av borgerne.

Krigene ute i Europa virket inn på disposisjonene i byen. I tidsrommet 1665-1667 var England i krig med Nederland. I 1666 fikk generalkvartermester Willem Coucheron i oppdrag å stikke ut et nytt forsvarsverk ved byen. Det var den samme Coucheron som konstruerte Fredriksten og Fredrikstad festninger. Allerede samme året begynte arbeidene. Planen for festningen viser en regelmessig tenaljeformet mur, og innenfor et tårn av gråstein med en indre kjerne som raget ca. to etasjer over det ytre tårn. Holmen ble forbundet med byen via en ca. 100 meter lang trebro. Festningen

hadde ikke plass til depot og arbeidsbygninger. Disse ble plassert på land innenfor – i retranchementet

Garnisonen var til å begynne med beskjeden. I 1670 var den på 20 mann, men den ble økt i forbindelse med arbeider og under kriger. Festningens hovedformål var ikke å forsvare husene på Sanden. Det var kongens flåte på havnen som skulle beskyttes. Under krigene på 1670-tallet, først krigen mellom Nederland og Frankrike fra 1672, der Danmark-Norge var på Nederlands side, og Gyldenløvefeiden eller Den skånske krigen 1675-1679, ble forsvarsverkene i byen utbygd. Det kom nye anlegg på Odderøya og Dybingen, og sterkere utbygging av Christiansholm.

Fra 1670 ble Kristiansand regnet som en av rikets hovedfestninger ved siden av Akershus og Bergenhus. Byen var en garnisonsby, og senter for den militære administrasjon. 15 år senere, i 1685, ble Kristiansand hovedkvarter for den norske skjærgårdsflåten med kongelig skipsverft til bygging av galeier og skjærbåter. Forsvarsverkene rundt byen ble stadig utbygd. Den samlede militærmakt utgjorde i fredstid over 500 mann, og må ha hatt stor betydning i en by som da hadde snaue 3.000 innbyggere.

Denne artikkelen om oppkomsten av garnisonsbyen Kristiansand har holdt seg innenfor et tidsrom av 130 år. I begynnelsen av perioden, i 1556, ble den første festningen bygget på en holme ved Flekkerøy havn. I slutten av perioden ble Kristiansand regnet som en av landets hovedfestninger. I 1641 ble en by grunnlagt, og snart fikk den en sentral og strategisk militær posisjon i tvillingrikene. Agdesiden og området der byen ble grunnlagt hadde fått økt økonomisk betydning i denne perioden. Men den militære opprustning, satsingen på festningsanleggene i området og utbyggingen av Kristiansand til garnisonsby var mer enn noe annet et resultat av de storpolitiske hendelsene: Utviklingen på den europeiske krigsarena og den stadig vanskeligere politiske situasjonen for tvillingrikene. Etter tapet av den landverts kommunikasjonen mellom Danmark og Norge gjennom Halland og Båhuslen (1658) fikk Kristiansand en kommunikasjonsmessig nøkkelrolle. Den gode havnen og den strategiske beliggenheten i farleia mellom Nordsjøen og Østersjøen forklarer også hvorfor Kristiansand ble bygget ut til en av rikets hovedfestninger på slutten av 1600-tallet.

Kjøpstad og garnisonsby

Næringslivet i garnisonsbyen Fredrikstad

Martin Dehli

I 1930-årene hadde Fredrikstad festning en kommandant, oberst Meinich, som tok seg ivrig av restaureringen av denne. Men så foreslo han i 1935 i et foredrag å erstatte betegnelsen «Gamlebyen» med «Festningen» eller til nød «Festningsbyen». Da kom det protester fra det ytterste venstre til langt inn på høyresiden. En av Høyres fremste representanter understreket at for byens befolkning var Fredrikstads historie noe langt mer enn festningens historie. Jeg siterer fra hans uttalelse: «For oss er beretningen om fortiden og om slektens daglige virke av langt større interesse enn mer eller mindre ærerike minner om krigsbegivenheter og forsvarsforanstaltninger». Fredrikstads historie inneholder atskillig om slektenes daglige virke og kan fortelle lite om ærerike minner.

Det er en side ved dette virke vi nå skal konsentrere oss om: «Hvordan fungerte det økonomiske liv i garnisonsbyen? Var det både positive og negative trekk ved det å drive næringsvirksomhet her?

En forutsetning for handel og omsetning er størst mulig frihet. Det behøver ingen å minne oss om i disse tider med store frihandels sammenslutninger. Innvånerne i det gamle Fredrikstad før festningsbyggingens tid hadde opplevd en viss handelsfrihet innenfor de rammer som det merkantilistiske system og den dansk-norske stat satte. Der dette systemet skapte for trange grenser, var det muligheter for å omgå det, blant annet ved smugling og uriktige oppgaver til tollvesenet. Men det å bli stengt inne bak voller og porter som var lukket om natten, begrenset selvsagt næringsvirksomheten sterkt.

Den negative innflytelse garnisonsbyen hadde på kjøpstadens næringsliv er ikke vanskelig å få øye på. Det forteller borgernes tallrike klagebrev ustanselig om. Generelt kan man si at innkvarteringsbyrdene, som i festningens første tid var permanente og siden

periodiske, svekket mange næringsdrivendes økonomi da de fikk liten eller ingen erstatning for underhold av trooppene.

For en befolkning som for en stor del levde av sine løkker på bymarkene og samtidig hadde husdyr i uthusbygningene i byen, måtte festningsverker med stengte porter være et uavbrutt irritasjonsmoment. Det var det, som vi har sett, også for de militære. Kommandantens rett til løkker på bymarkene skapte også atskillig strid.

Handelslivet i større målestokk hadde fremfor alt vanskelig for å trives i festningens skygge. Den militære orden og disiplin passet ikke for skippere og kjøpmenn. De ville handle når og hvor de selv ønsket, og smughandel var noe som nær sagt hørte til dagens (eller nattens) orden.

Byens rikeste kjøpmann ved slutten av 1700-tallet, Peter Bull, forteller i sine erindringer med åpenbar stolthet hvordan han greide å vri seg unna et par tollsviksaker som han var innblandet i. Det var i opptegnelser som skulle være til «underretning, lærdom og advarsel» for hans sønn.

I kampen mot slike uregelmessigheter fikk tollerne god støtte av de militære, som like lite som disse ville ha noen trafikk etter solnedgang. Både til landsiden og til elvesiden var kjøpstaden sperret inne av festningsverker som vanskeliggjorde eller umuliggjorde smugling når vaktholdet var effektivt.

Et lite situasjonsbilde: I mørkningen en høstkveld kom en av byens borgere roende forbi festningen med en kasse tobakk. Han ble anropt av skiltvakten. Den gode mann var ikke skvetten av seg og ropte tilbake: «Hva har I med Fredrikstads borgere at bestille, de hundsvotter!» Neste dag rapporterte skiltvakten det som hadde hendt, til tolleren, og følgen var at det ble anlagt tollsviksak mot borgeren, og han ble bøtelagt.

De militære var heller ikke sene med å sette makt bak son ordrer hvis skipperne ikke øyeblikkelig lystret dem. Det ble skutt med festningens kanoner etter engelske handelsfartøyer som ikke ville kaste anker utenfor festningen eller løp ut etter tappestrek.

Under slike forhold var det ikke merkelig at en del borgere fra tid til annen luftet tanken å flytte kjøpstaden over elven til eiendommen Nygård og området tvers overfor denne på Kråkerøy hvor det var «skjønn leilighet - til en kjøpstad hvor man kan ha fri negotie og ikke være under festningsne tvang», som de engang skrev. Slike

tanker kom helst opp når borgerne hadde mistet alt de eide under en bybrann, og når krig gjorde innkvarteringene utålelige, men det kom aldri noe samlet ønske fra dem om dette. Det var mangt som bandt dem til de gamle bosteder, og de innskrenket seg derfor til en forgjeves kamp mot dem som hadde slått seg ned i Forstaden på vestsiden av Glomma og drev næringsvirksomhet der.

Fordelene ved å ha en garnison på stedet forbigikk borgerne helst i stillhet. Blant annet representerte de gevorbne soldatene en billig arbeidskraft i sin fritid. Det er heller ikke tvil om at de militære var en viktig inntektskilde for mange av innbyggerne. Arbeidsmannskapene som lå i festningsbyen i sommerhalvåret under anleggsperioder, konsumerte svære mengder særlig av brød og øl, og året rundt var det en garnison her som trengte forpleining. Lenge fantes ikke noe marketenteri der de kunne få kjøpt det de trengte.

Som oftest fikk soldatene og arbeidsmannskapene utbetalt en liten pengesum som de skulle kjøpe mat for, men penger var det lite av, og de måtte derfor iblant nøye seg med forskjellig slags proviant, særlig korn. Da de ikke hadde tid og anledning til selv å tilberede maten, ble det ofte til at de måtte selge den til underpris til stedets handlende.

Kornmaling for garnisonen var ellers forbeholdt forpakteren av strømmøllene på øya Isegran, som var fra 1660-årene. Ved begynnelsen av 1700-årene ble det anlagt både hestemølle i byen og vindmølle på Isegran etter påtrykk fra de militære. Den siste ble imidlertid ingen suksess på grunn av «kastevinde fra de omliggende bjerge».

Det var altså alltid en sjanse for byens innbyggere til å tjene en skilling på soldatene. I førstningen måtte de oppfordres til å sørge for øl og brød til dem, men med tiden ble det en levevei for mange av byens småborgere. Mens det ble stadig tynnere i rekkene av større kjøpmenn i garnisonsbyen, vokste tallet på småkjøpmenn eller høkere.

Men småsalget til soldatene fikk byens handlende ikke lenge beholde uantastet. Det fantes leiekonkurrenter blant soldatene som ville tjene en ekstraskilling ved litt småhandel med varer som tobakk, brennevin, øl og brød. Dette forhold var et stående klageemne blant de handlende ned gjennom tidene, og til tross for kongebud mot soldaters handel var det umulig å få has på denne.

Med tiden fikk de militære også egne marketenter og slaktere, og det ble klaget over at de ikke bare solgte til soldatene.

De mange ølstuer hvor soldater og sivile fikk slukket sin tørst, var en god inntektskilde for noen av byens handlende, og ikke bare for de små. Bare positivt var dette nå ikke alltid for dem, for det kunne gå vilt for seg der, selv om den militære ledelse hadde strengt forbudt ølsalg til garnisonens soldater etter klokken åtte om kvelden når «tappen ved trommens røring er tilslagen».

Også mange håndverkere var sjenert av konkurransen fra soldatene som fusket i faget og kunne arbeide billigere da de også hadde sin soldatlønn. Fuskere i faget var forresten de fleste håndverkere i Fredrikstad. Byfogden mente at de mer ernærte seg ved høkeri for garnisonen og for bønder enn ved profesjonen, som de anså for en bisak.

En ressurs som kom til å spille en stadig større rolle både for garnisonen og for sivilbefolkningen, var slavene, festningsfangene. De fantes i Fredrikstad festning iallfall fra 1718 og levde et usselt liv som vakte medynk hos stedets kommandanter. I 1731 flyttet de inn i den gråstensbygningen som ennå kalles «Det gamle slaveri» og nå huser bymuseet. Alle var dømt til å arbeide i jern, mange på livstid, og de såkalte «uærlige» av dem, mordere, stortyver og folk som var dømt for majestetsforbrytelse, var i tillegg kakstrøket og brennemerket.

I Tukthusarkivet i Statsarkivet kan en lese om deres ulykkelige skjebne i domsakene, og ellers finnes en grundig oversikt over festningsslaveriene i Norge i «Beretning om Beskaffenheden af Norges Strafanstalter og Fangepladse samt Betænkning og Indstilling om Reform i begge, afgivne af den under 10. September 1837 nedsatte Commision. Christiania 1841».

Mange av slavene var syke eller krøplinger, men en del av de friske anvendte kommandanten til forefallende arbeid i festningen. Et par uærlige slaver fikk innbyggerne bruke til latrinetømming eller til å grave ned eller kaste i elven døde hester, kuer, hunder og katter. Det var noe som aktverdige mennesker ikke kunne befatte seg med.

Å benytte slaver til privat tjeneste ble forbudt i 1747, men fra 1764 igjen tillatt. På dette tidspunkt var de imidlertid så få og ofte syke slik at de lenge bare bruktes til festningens behov. Men fra 1815 steg tallet på slaver i Fredrikstad festning sterkt, i takt med at

tallet på straffanger i Norge økte, og stadig flere bygninger ble tatt i bruk som oppbevaringssted for dem.

De militære myndigheter i Fredrikstad hadde tidlig innsett at noe måtte gjøres for å sysselsette det økende antall slaver. Lediggang og innesperring ville bare føre til ryggesløshet og fluktplaner. Det ble derfor opprettet en arbeidsanstalt som ble meddelt «gratis bevilling til at forferdige alle slags arbeider henhørende til profesjon, kunst eller ferdighet og la disse arbeider selge overalt i riket». En tid var fjorten yrker representert, og særlig skoproduksjonen var omfattende.

For byens håndverkere ble arbeidsanstalten en slem konkurrent, de kunne jo ikke arbeide for samme lønn som slavene, men langvarig ble ikke denne konkurransen.

I 1817 kom en kunngjøring om at det var tillatt å overlate slaver til den sivile øvrighet og private mot å betale slavene 8 skilling og oppsynsmannen 10 skilling daglig. Privatfolk brukte dem mest i sommerhalvåret til arbeid på løkkene. For byens borgere betydde i det hele tatt denne billige arbeidskraften mye. Til sine tider fikk de to til fire slaver under egen bevoktning og sparte dermed utgiftene til valdige. Mange betalte slavene over taksten og ga dem en dram morgen og kveld. Men de var bare de slavene man kunne stole på, som fikk det så fritt. De fleste satt ørkesløse i slaveriene. Det eneste de hadde å ta seg til, var å «gi vekselundervisning i de av dem begåtte forbrytelser», ble det hevdet.

En spesielt privilegert gruppe slaver var de som hadde fast arbeid på Rosings spikerfabrikk, «slavefabrikken» som den ble kalt, og ved løytnant Ebbesens teglverk på Nabbetorp nord for festningsbyen. Rosing var en banebryter for småspikerfabrikasjon i Norge, og han sysselsatte til tider 30 slaver, som hos ham fikk bedre betaling enn andre steder. Teglverket hadde ikke behov for så mange slaver og var dessuten sesongbetont. Å skaffe slavene helårsbeskjeftigelse var og ble et stort problem. Til vanlig håndverksarbeid for private var det ikke tillatt å benytte dem.

Utover i 1830-årene var slavene som arbeidskraft og konsumentgruppe blitt av stadig større betydning for garnisonsbyen. Den lønn og godtgjørelse de fikk utbetalt i rede penger, omsatte de i mat og drikke hos høkere. Stadig kunne man se sammenlenkede slaver som sammen med sine voktere var på vei for å skaffe seg fødevarer. En tid var det også markenteri for dem hos en av høkerne, senere

fikk de sitt eget marketenteri ved siden av den nye slaveribygningen nord i festningsbyen.

I 1830-årene var tallet på slaver i Fredrikstad festning kommet over 200, og det fortsatte å øke fram til 1844 da det var 266 slaver der. Deretter sank det raskt, og høsten 1848 fikk de siste slavene marsjordre til Akershus festning, landets hovedslaveri, som manglet arbeidskraft.

Fredrikstad festnings kommandant og ingeniørdetasjelement hadde protestert iherdig mot at slaveriet skulle nedlegges. Det var heller ikke få andre som sørget over at det var blitt borte. Kaptein-vaktmesteren, som hadde oppsynet med slavene, mistet et betydelig tillegg til sinn lønn og offiserene mange dyktige arbeidere og tjenestefolk. Rosing og Ebbesen ble vel hardest rammet, men løkkebrukerne kom nok også til å savne den billige arbeidskraften.

Både stat og kommune fikk nye og større utgifter. Det var slavene som blant annet hadde tatt seg av gatefeing, lyktetilsyn og renhold av priveter på festningsområdet.

På denne tid ble festningsbyen Fredrikstad i en avisartikkel karakterisert som «en kalket grav» som nok kunne virke imponerende med de opp-pussede murer ut mot elven, de hvite stenhuse og det høye kirketårnet, men innvendig var den som et morass med et byliv i forfallets tegn. Bare skjenkestedene flørte, i 1837 var det 14 av dem innenfor vollene.

Det var trelasteksport og sagbruksdrift som fra midten av 1800-tallet skulle løfte Fredrikstad ut av stagnasjon og dvale, og denne næring kunne ikke trives innenfor festningsmurer. Festningsbyen fortsatte sin søvnige tilværelse. «Nordens Pompei», kalte folk i den oppblomstrende forstad med et overbærende smil den gamle festningsby.

Selv tallet på skjenkesteder gikk tilbake, men et sentrum hadde de tørste sjeler lenge i Donkejongården ved torvet der ølhandler John Larsen hadde sitt serveringssted i kjelleretasjen, hvor kundene satt på dunker og drakk.

De gode borgere med militære og sivile embetsmenn i spissen samlet seg i klubben «Vennehaabets» lokaler om ettermiddagen for å få en prat og et glass toddy før de klokken 7 bega seg hjem for å spise aftens i familiens skjød.

Men i Forstaden reiste den nye tids menn, trelastadelen, sitt prangende klubblokale, Phønix, der velbeslåtte nyrike koblet av med kortspill og biljard etter vellykkede forretningstransaksjoner.

Ekserserplassene – en form for garnisonsby?

Terje H. Holm

Denne artikkelen vil ta for seg de norske ekserserplassene i lys av det nordiske garnisonsbyprosjektet. Under historikermøtet i Reykjavik i 1987 hevdet jeg at garnisonsby-prosjektets definisjon av hva som kunne kalles en garnisonsby, ikke helt passet for norske militære forhold. Dette gjelder i hvertfall ikke hvis prosjektet skal sette lys på vesentlige sider i forholdet mellom det militære og sivile samfunn. Fram til den annen verdenskrig var det store flertall av nordmenns kontakt med det militære nemlig noe som foregikk i forbindelse med aktivitet på ekserserplassene.

Den norske hærorganisasjonen har gitt svært lite rom for egentlige garnisonsbyer. Et blick over grensen til Sverige gir straks et annet bilde. F eks oppsto det, etter nedleggingen av inndelingsverket og overgang til sentral kaserneing for regimentene på begynnelsen av dette århundret, mange «rene» garnisonsbyer i henhold til definisjonen.

Det er først etter den annen verdenskrig at det norske forsvar har hatt som standard at mange soldater er stasjonert på ett sted over lang tid. Selvsagt har det vært garnisoner før denne tid, eksempler som Fredrikstad, Halden og Kongsvinger viser dette, men hovedtyngden av det norske forsvar har alltid vært fotfolk, infanterister, og de har slitt sine ben på ekserserplassene rundt om i bygdene. Jeg synes derfor det vil være fruktbart å arbeide med problemer omkring disse som en del av garnisonsprosjektet.

Hva er så en ekserserplass? Rundt om i landet ligger en rekke militærleire. De er i alle størrelser, fra små «ubemannede», til store «levende» leire med godt over tusen soldater stasjonert. Men spør vi lokalkjente folk rundt om vil vi høyst sannsynlig få vite at «militærene» har drevet øvingsvirksomhet også andre steder. Jeg husker selv fra en arkeologisk utgraving i Froland at bygdefolket sa at på det stedet vi grov hadde det vært «en militær leir». Høyst sannsynlig henspeler slike noe upresise opplysninger seg til de såkalte «ekserserplassene».

Hæren i Norge ble organisert på midten av 1600-tallet. Rekrutteringsmessig var den i starten bygget dels på utskrivning, dels på verving. Hovedtyngden av soldatene var imidlertid utskrevet til tjeneste. Men ulikt dagens situasjon, der alle voksne mannlige innbyggere både har rett og plikt til å være soldater, var det på 1600-tallet ingen alminnelig verneplikt. Plikt til å stille soldater påå jordeiendommen. Størstedelen av landet (byene og Nord-Norge unntatt) var delt opp i nogenlunde like store enheter, kalt soldatlegder (infanterisoldat) eller utrederkvarter (dragon, soldat med hest). Hver slik enhet skulle stille og utruste en soldat. Hvem som stilte som soldat var uinteressant for de militære myndigheter, bare han var skikket. Skikketheten ble undersøkt på sesjonen. Her regjerte amtmannen, presten, krigskommisæren, regimentssjefen og kompanisjefen.

Utover 1600-tallet og på begynnelsen av 1700-tallet kom det en rekke endringer med hensyn til størrelsen av legdene: De ble stadig mindre, dvs myndighetene fikk flere soldater, bondesamfunnet større byrder.

Utskrivningsordningen knyttet til jordeiendom, holdt seg fram til 1799. Da så man tiden moden til en endring. Vi fikk personlig verneplikt, og utskrivningen skulle stå i et visst forhold til innbyggertallet i hvert enkelt utskrivningsdistrikt. Selv om det etter dette var personlig verneplikt, var den langt fra allminnelig. Det skulle gå enda nesten hundre år før vi oppnådde det for hele landet.

På 1700-tallet var tjenestetiden omlag 9 år. Det betydde imidlertid ikke at soldatene var soldater på heltid i ni år. De trakk i uniform bare til kortvarige samlinger en eller flere ganger i året. Om det var skjerpet beredskap eller krig fikk tjenesten et mer permanent preg. I slike tider har tjenesten virkelig vært en byrde; ikke bare for soldaten, men også for de som ble tilbake uten forsørger i bygdene.

Soldatene ble fra første stund samlet i hundremannsenheter, i kompanier. Avdelingene var knyttet til lokalmiljøet. Navn etter distriktene, som det Tunske kompani, det Lærdalske kompani osv, viser det. Kompaniene ble samlet i bataljoner som igjen kom sammen til regimenter.

Den ovenfor sterkt skissemessige framstilling av hærorganisasjonen er relatert til fredsoppsetningene. Når krig truet eller brøt ut, endret man oppsetningen. Avdelingene som rykket ut i felten ble

som regel satt sammen av de yngste mannskapene fra flere av regimentene. De eldre soldatene dannet såkalte depotbataljoner. Disse ble brukt til garnisons og vakttjeneste.

I Hærens første leveår ser det ut til at soldatenes trening har foregått på eller ved festningene. Men tidlig ble treningen flyttet ut i distriktene. Årsaken må nok ha vært at mange fant det vanskelig og upraktisk å dra fra bygda når treningen godt kunne foregå der. Som øvingssted i lokalmiljøet falt det naturlig å velge et område i nærheten av kirken. Der skulle jo bygdefolket allikevel samles til gudstjeneste om søndagene. Dermed var også tidspunktet for treningen gitt; enten rett før eller rett etter kirkegang. Plassen der eksersisen ble drevet fikk naturlig navnet «ekserserplassen».

At søndagseksersisen ikke alltid var like populær hos den geistlige stand viser et brev fra Christianiabispen F. Nannestad til hærledelsen i 1770. Han skriver om det uheldige i at eksersisen ble drevet før kirkegang:

«... at de militaires Exerseeren paa Søndagene maae strax ophøre, naar der ringes 3die Gang i Kirken, for at de Militaire kand ordentlig indfinde sig i Kirken før Gudstjenesten begyndes, og derved forekommes den forargelige Larmen som anrettes ved det, at de Militaire med Buldren og Støjen løbe ind i Kirken efterat Gudstjenesten med Sang er begyndt til Hinder for Guds Børns Andagt.»

Ønsket ble imøtekommet, søndagseksersis før kirketid ble med øyeblikkelig virkning avskaffet.

Søndagseksersis holdt seg helt til slutten av 1700-tallet. Da hadde imidlertid ikke bare tidspunktet blitt endret. Hovedforandringen lå i at det på slutten bare var de som stod i soldatrullen på det første året, som drev eksersis på søndagene. Den samlede soldatmassen fikk sin trening på årlige samlinger enten i kompani- eller bataljonsforband.

I takt med at søndagseksersisen gradvis ble avskaffet, minsket også behovet for at ekserserplassen skulle ligge i nærheten av kirken. Andre faktorer som trakk virksomheten bort fra kirkene var at plassen her ikke alltid var stor nok, og at det ved øvelser utover en dag krevdes kvarter for soldatene. Det var det ikke alltid mulig å finne i nærheten av kirken.

Utviklingen fra kirken som øvingssteder til andre plasser, kan spores hvis man holder de opplysninger man finner i bestemmel-

sene om Hæren fra 1705 opp mot de data som kan legges fram mot øvingsplassene hundre år senere. I forordningen av 1705 er det påfallende hvor mange avdelinger som har en kirke som stedsangivelse for ekserserplassen. Nå er forordningen riktignok noe summarisk; det står bare «ved Tune kirke», «ved Sems kirke» osv. Vi vet ikke egentlig hva som lå i betegnelsen «ved». Betyr det rett ved kirken, eller kunne en plassering 1-2 km unna også dekkes av begrepet «ved»? Uansett når stedsplasseringen er så ubestemt tyder det på at forholdene ikke var så fastlagte på dette tidspunkt.

Hundre år senere er betegnelsene for ekserserplassenes lokalisering adskillig mer presise. Da finner vi for Østfolds del f eks at det Tunske kompani skal øve ved Carlshuset i Råde, og at det Skibtvedske kompani har Posthusbakken i Rygge som ekserserplass. Ekserserplassene har altså tydelig blitt en mer integrert del av det administrative apparat. Leiekontrakter med grunneiere var kommet i stand fra 1770-årene, men selve leien ser ikke ut til å ha vært så betydningsfull. Viktigere for grunneierene var det å skaffe seg retten til å drive marketenteri, salgsvirksomhet, overfor soldatene.

Kravene til en ekserserplass var beskjedne: et flatt engstykke 200 x 150 meter var stort sett det som trengtes. Det enkle kravene gjorde det forholdsvis lett å skifte sted, og spesielt kompani plassene har ofte blitt flyttet på. Faste bygninger har i liten grad preget bilde på en 1700-talls ekserserplass. De kildene vi har, beretter om at en trehest, en gapestokk og en skyteskive var de eneste nødvendige bestanddeler. Soldatene ble forlagt enten i telt eller på omkringliggende gårder. Det siste var brukt så sent som i 1930-årene på Nordfjordeid ekserserplass. Ekserserplassenes lokalisering i visse perioder er godt behandlet av L. Kiærland gjennom en lang rekke artikler i Norsk Militært Tidsskrift. Jeg har selv arbeidet litt med dem i Østfold på begynnelsen av 1800-tallet. For å vise hvor mange ekserserplasser det kunne være innen et distrikt velger jeg å presentere forholdene her. Nå vil jeg understreke at Østfold, eller Smaalenene som det dengang het, sto i en særstilling med hensyn til militære forhold rundt 1800. Området var sterkt preget av militær aktivitet. I byene Fredrikstad og Fredrikshald var det «stående» styrker i form av gevorbne (vervede) soldater. Ved siden av dette var det nitten nasjonale kompanier. Deres ekserserplasser var:

Det Søndenfjeldske gevorbne infanteri regiment (den nasjonale delen)

<i>1. nasjonale bataljon</i>	<i>Husebymoen i Berg</i>
<i>Tunske kompani</i>	<i>Carlshuset i Råde</i>
<i>Hobølske kompani</i>	<i>Hobbelhaugen i Hobøl</i>
<i>Borgerske kompani</i>	<i>Borgermoen i Borge</i>
<i>Ryggeske kompani</i>	<i>Posthusbakken i Rygge</i>
<i>Skibtvedske kompani</i>	<i>Svae i Skibtvedt</i>
<i>2. nasjonale bataljon</i>	<i>Carlshuset i Råde</i>
<i>V. Rakkestad kompani</i>	<i>Lundemoen i Rakkestad</i>
<i>Iddske kompani</i>	<i>Solbergmoen i Idd</i>
<i>Markerske kompani</i>	<i>Duserødmoen i Aremark</i>
<i>Skjebergiske kompani</i>	<i>Skjeberghede i Skjeberg</i>
<i>Bergske kompani</i>	<i>Bobergmoen i Berg</i>

Det Nordenfjeldske gevorbne infanteriregiment (den nasjonale delen som ble rekruttert fra Østfold)

<i>Trøgstad kompani</i>	<i>Momarkedsplass</i>
<i>Eidbergske kompani</i>	<i>Momarkedsplass</i>
<i>Det Smaalenske dragonregiment</i>	
<i>Smaalenske Liv kompani</i>	<i>Høiden i Rygge</i>
<i>Trøgstadske kompani</i>	<i>Maalstangmoen i Eidsberg</i>
<i>Eidbergske kompani</i>	<i>Buskhildsrudmoen i Eidsberg</i>
<i>Rakkestadske kompani</i>	<i>Lundemoen i Rakkestad</i>
<i>S. Smaalenske kompani</i>	<i>Carlshuset i Råde</i>

Dette gir sytten kompanier – eller bataljons ekserserplasser. Helhetsinntrykket er, om enn ikke et militaristisk, så ihvertfall sterkt militært preget distrikt. Rundt om eller i landet fra Trøndelag og sørover har vi tilsvarende forhold. Ekserserplassene ble på midten av 1800-tallet avløst av større, men færre, og mer sentrale øvingssteder. Noen av disse kom til å ligge på en gammel ekserserplass, som tilfellet er f eks med Gardermoen og Nordfjordeid ekserserplass.

På landsbasis var det 17-18 sentrale plasser på slutten av forrige århundre, og disse holder seg fram til den annen verdenskrig. Etter krigen har den gamle norske militærordning blitt fullstendig omorganisert. Dagens system med lang førstegangs-tjeneste og dermed mange soldater samlet på ett sted over lang tid kom til i

løpet av de første etterkrigsårene. Vi kan derfor med en viss rett hevde at garnisoner, om ikke plassert i byer, har blitt det vanlige for det norske forsvaret de siste årene.

Hva kan gjøres omkring ekserserplassene? Innledningsvis tror jeg det er viktig å skille mellom de forskjellige periodene: 1600-tallet, 1700-tallet, 1880-1940 og etterkrigstiden (grovt regnet). Aktuelle problemstillinger vil kunne være geografisk plassering, forhold omkring leie av grunn, eventuelt kjøp (og senere salg av eiendommene), utleie av plassen til diverse formål (marked, travløp), saker omkring salg av varer til soldatene (mat og øl), innkvartering hos bønder i nærheten, bygging av telthus (depoter) og senere brakker, etablering av skytebaner og sivil bruk av disse.

Oversikten viser at mulighetene og oppgavene er mange.

Den moderne garnison

Militæranlegg og lokalsamfunn i Troms

Ronald Nygård

I Nord-Norge finner vi flere lokalsamfunn med garnisonsbyens spesielle egenart og karakteristiske trekk, hvor militærmaktens nærvær har hatt klar innvirkning på samfunnets fysiske utseende, økonomiske struktur og på det politiske, sosiale og kulturelle liv. Etter Luftforsvarets og Hærens etablering og store utbygging i indre Troms i 1950-årene, skjedde det gjennomgripende endringer i disse lokalsamfunnene utover i 1960- og 70-årene.

I dag er det omkring 1.300 sivile og militære stillinger i Forsvaret i Målselv kommune, og 650 i Bardu kommune. Det samlede innbyggertall i disse to kanskje mest utpregede «garnisonskommunene» vi har i landet, er henholdsvis ca. 7.500 og 4.000. I tillegg kommer flere tusen soldater. Hvilken betydning har denne utviklingen hatt for de strukturelle prosesser og i hvor sterk grad og på hvilke områder har offiserer og befal tatt del i lokalsamfunnets liv og virke?

Sosiale, politiske og kulturelle forhold

«Gud trøste oss for en kommandant vi har fått – men aller mest sukker vi og roper vi om i aller dypeste underdanighet at vi må skilles fra hannem eller hannem fra oss».

Slik heter det i et bønneskrift til kongen fra 1713. I brevet, som var undertegnet av soknepresten, byfogden og borgermesteren i festningsbyen Fredrikstad, anklages kommandanten for å forsyne seg selv først av varene som kom til byen og for å holde byportene lukket fra solnedgang til langt ut på neste dag slik at krøtterne ikke kom ut på beite. Det klages på at ingen får bygge hus uten hans tillatelse, at innvånerne griser, høns og ender blir skutt hvis de

kommer inn på vollområdet og at krøtter som treffes på glasisene blir tatt i forvaring av kommandanten og må utløses med en pengebot. Bønneskriftet gir et godt bilde av hvordan forholdene kunne fortone seg i en befestet by og av enkelte kommandanters mangelfulle respekt for garnisonsbyens sivile myndigheter.

I Nye Troms, lokalavis for garnisonskommunene Bardu og Målselv og kjent for sine mange kritiske artikler om Forsvarets aktivitet i distriktet, står følgende å lese den 2. juni 1988, under overskriften « En bastion forlater Bardufoss»:

«At den glade obersten har satt spor etter seg hersker det ingen tvil om. En liten rundspørring hos politikere, næringsliv og befolkningen i området kan fortelle om respekt og popularitet ... Hans kamp for et Forsvar hånd i hånd med den sivile befolkning har vært resultatorientert og har allerede fått fram konkrete samarbeidsprosjekter mellom Forsvaret og det sivile ... Takket være foregangsmenn som oberst Per Ekholdt, har Forsvaret fått en plass i det lokale samfunnet».

Brevet fra 1713 og avisartikkelen fra 1988 gir to meget forskjellige bilder av de sosiale relasjoner i 1600- og 1700-tallets og etterkrigstidens norske garnisonsbyer. Så var da også 1600-tallets offiserer for det meste utlendinger, med dårlig kjennskap til norske forhold. De hadde sine egne idealer og verdimønstre, som de dyrket i en lukket og eksklusiv krets. Men som utgangspunkt for spørsmålet om garnisonsbyen som sosialt, kulturelt og politisk miljø er de begge interessante. I hvor stor grad har de militære befalingsmenn tatt del i det sosiale, politiske og kulturelle liv i garnisonsbyene? Har befal og offiserer engasjert seg i det lokalpolitiske arbeid? Er de representert i kommunestyre, i kommunale verv og utvalg? Finner vi de militære yrkestitler igjen på partienes valgliste og hvordan fordeles de på disse listene? Er det spesielle grupper/kategorier militære som engasjerer seg i politisk arbeid? Og hvis vi fortsatt holder oss til etterkrigstiden, har det skjedd en utvikling fra 1950-årene og fram til i dag når det gjelder graden av engasjement, f.eks. som følge av beordringssystemet - enkelte hevder at beordringssystemet har hatt en klar negativ innvirkning, slik at langt færre militære i dag deltar i det lokalpolitiske arbeid - og kan det sies noe om hvordan og eventuelt hvorfor de sivile har reagert på at militære er kommet inn i lokalpolitikken? I samtaler

jeg har hatt med offiserer fra Brig N, har enkelte beskrevet det de oppfatter som frykt fra sivile for at de militære i kommunestyret mer var representanter for sin etat enn sitt parti og at de var valgt inn for å « mele Forsvarets egen kake». Tradisjonelt spiller de militære en betydelig rolle som initiativtakere og aktive medlemmer i det lokale idrettsarbeid. I hvor stor grad deltar de i det øvrige etablerte lokale lags- og foreningsarbeid? « Det er trist å høre at våre barn blir titulert som «forsvarsbarn». (At) Våre egne unger skulle være annerledes enn andre barn?» sier oberst Ekholdt i det nevnte intervju i Nye Troms. Hvordan har den personlige kontakt – eller mangel på kontakt – utviklet seg mellom sivilist og militær i etterkrigstidens norske garnisonsbyer? «Forsvaret er en ghetto. De lever sitt eget liv, kapsler seg inn og knytter ikke sivile kontakter... Befalskvinnene er mere isolert enn mennene. De er fortvilet mange ganger». Denne dystre beskrivelse av dagens sosiale relasjoner ga velferdsoffiseren i Brig N, major Frostad.¹⁰¹

I en belysning av garnisonsbyen som sosialt-, politisk- og kulturelt miljø vil det selvsagt være nødvendig å skille klart mellom på den ene siden garnisonen som etat og denne etatens første møte med og senere forhold til de kommunale myndigheter, de ulike politiske og kulturelle interesseorganisasjoner og til enkeltpersoner f.eks. i forbindelse med skadeoppgjør med grunneiere etter øvelser og ekspropriasjon av grunn til øvelsesområder, og på den annen side den enkelte befalingsmann – og i den senere tid også befalingskvinne – og hans/hennes møte med og senere forhold til de øvrige menneskene i garnisonsbyen og til de ulike politiske og kulturelle interesseorganisasjoner.

Til de bakgrunnsvariabler som det vil være interessant å få data om for å kunne belyse problemstillingen, hører militær enhet, grad og stillingskategori. Dette er variabler som vil kunne fortelle noe om sammenhengen mellom graden av sosialt, politisk og kulturelt engasjement og tilhørighet.

Noen hovedtrekk

De ulike sider i forholdet mellom garnison og lokalsamfunn kommer til en viss grad til uttrykk i media. Helt fra Forsvaret etablerte

seg i Bardu og Målselv, og kanskje i særlig grad fra Brigadens etablering og utbygging i 1950-årene, har det vært ført i pennen kritiske avisartikler og leserinnlegg og vært reist spørsmål i ulike fora omkring militæretaten og det sivile samfunn. Det har vært pekt på Forsvarets båndleggelse av store areal til skyte- og øvelsesområder. På tiltagende flystøy, udisiplinert framferd fra soldater, på at militærmakten på en altfor selvfølgelig og autoritær, udemokratisk måte har tatt seg til rette i distriktet og på det som av enkelte har vært oppfattet som Forsvarets manglende samarbeidsvilje med de kommunale myndigheter. Men denne kritikken kan aldri ha vært oppfattet av Forsvaret som ubehagelig støyende. Tar man i betraktning det store antall militært personell og den store konsentrasjon av rullende og flyvende materiell det her er snakk om, så vil vel mange heller karakterisere den kritikk som er framkommet opp gjennom årene som lett sommerbris.

Og hvorfor? I det minste ett viktig poeng trer tydelig fram: I flere avisintervjuer¹⁰² under den første etablerings- og utbyggingsfasen poengterer framstående lokalpolitikere den store betydningen garnisonene Setermoen, Skjold og Heggelia (Bardufoss) fikk for sysselsettingen i distriktet. «Uten utbyggingen av Bardufoss flystasjon ville det blitt rene svelt i hjel i mange hjem i Målselv», uttalte tidligere ordfører Nordang Rossvoll til avisa Nordlys.¹⁰³ Det var i 1935, men også senere er det betydningen av de nye arbeidsplassene og den økte skatteinngangen som er tilført distriktet som understrekes, om enn ikke så dramatisk som Rossvolls uttalelse, som kom på en tid med stor arbeidsløshet i Målselv.

I 1954, ett år etter at utbyggingen av garnisonene tok til, ga daværende ordfører i Målselv uttrykk for at « Når det gjelder selve militærstellet, hadde vi jo gjerne sett at det var betydelig mindre». ¹⁰⁴ Men også han framholder den store betydning de militære anleggene har hatt for framgangen i bygda. På spørsmål om det finnes negative sider, svarer ordføreren at

«Noen små rivninger kan nok forekomme, men aldri verre enn at vi blir enige. I vår hadde vi for eksempel tautrekking om plassering av statsrealskolen. De militære ville helst ha den plassert i Sundlia ved Bardufoss, men det endte som opprinnelig bestemt at den skal bygges på Moen».

Han mente ellers at selv om det ble ødelagt en del under de militære

øvelser, hadde han ikke merket noen sure miner av den grunn. Og erstatningene gikk jo greit mente han, og la heller større vekt på den belastning øvelsene fikk på det kommunale veinett.

De kommunale myndigheter tok godt i mot og hjalp denne «gjøkungen» Brig N som var kommet i reiret deres. De kunne nok ikke først forstå størrelsesordenen, men etterhvert kom samarbeidet inn i et godt, hyggelig og sunt spor», uttalte general Leif Crawford Rolstad, brigadens første sjef, i et memorerende intervju tjuе år etter etableringen.¹⁰⁵ Og hans inntrykk støttes av oberst W. Due, den første plasskommandanten på garnisonsstedet Skjold. Due innrømmer riktignok at kongens menn var belemret med en del vrangforestillinger og nærmest så på seg selv som moderne pionerer i et ungt, nord-norsk bygdesamfunn.

«Etterhvert oppdaget vi imidlertid at bygdefolket forvaltet en langt større og tyngre kulturarv enn vi, innflyttere. Det ble en konfrontasjon som kunne være vært et studium – møtet mellom ætlinger av trøndere og østerdøler som hadde dradd i trass fra futevelde og uår for så hundre år seinere å stå ansikt til ansikt med tusenvis av soldater fra det ganske land i sin egen bygd», minnes plasskommandanten. I dette første møtets sødme «... syntes det å være nyanser selv i helvete»,

forteller Due.

«Tromsø var jo sivilisert – Heggelia og Setermoen hadde i alle fall en anelse av kaffe og smultringer på kafe servert av kvinnelig ynde. Dette til tross for at ryktet kunne fortelle at ved forlangende av frøbrød, ble det en gang svart foraktfullt at her bakes brød av mjøl!! Men Skjold, for ikke å snakke om annekseene Brennfjell og Helligskogen! – her ante man liksom et stivfrosset: Mr. Livingstone, I presume»,¹⁰⁶

sier han, og minnes en saftig replikk fra en gardbruker som hadde ødslet noe ammunisjon på en kar han ikke likte: «Skall itt jæ ha lov til å skyt på en toilling fra mitt eget tun?»

Man fryktet nok – og frykter fremdeles, at den særegne kultur-arven som målselv- og bardudølene er bærere av, skulle drukne fullstendig i den store vrimmelen av soldater.

«Vi har et godt eksempel i Øverbygd (med garnisonsstedet Skjold). Der bodde 500-600 mennesker. Øverbygd var egen kommune og det var et

godt miljø der. Men det gamle særpreget drukner fullstendig i en vrimmel av mennesker fra hele landet som plutselig dominerer bygdebildet i kraft av sitt antall. For oss som forsøker å ta vare på det gamle, er det ikke bare hyggelig å oppleve slike ting»,

uttalte en av kulturpersonlighetene i bygda til media for en tid tilbake.¹⁰⁷

Tidligere ordfører i Målselv, Ragnvald Myrvang, har på sin side gitt uttrykk for at de mange soldatene fra alle strøk av landet etter hans mening tilførte nyttige impulser til lokalbefolkningen, og at Forsvarets tilstedeværelse beriket miljøet i bygda.¹⁰⁸

To år etter etableringen av brigaden, summerte fylkesmannen i Troms opp sitt inntrykk med at

«Den forserte militarisering av Troms Innland har ført til visse interesse-motsetninger mellom kommunene på den ene siden og militærvesenet og det personell som er knyttet til det, på den annen side. Den kommunale forvaltning er blitt stillet overfor krav som den ikke alltid har hatt like lett for å mestre av økonomiske grunner. Militærvesenet har vel også hatt litt for lett for å mene at deres krav til de sivile samfunn burde ha en noe høyere prioritet enn det kommunale styre er villig til å innrømme».¹⁰⁹

Han framholdt ellers den økonomiske vekst som Forsvarets ekspansjon hadde skapt i innlandskommunene, og mente at om Forsvaret av en eller annen grunn skulle trekke seg ut, ville det få alvorlige økonomiske følger. Derfor hevdet han at om kommunene fikk valget mellom å beholde garnisonene innen sitt område, eller kvitte seg med dem, ville de uten tvil velge det første alternativet, på tross av at den militære ekspansjon hadde skapt mange problemer og irritasjonsmomenter.

«De fleste kommuner ser gjerne at det blir bygget militære anlegg innenfor deres grenser, og særlig dersom slike anlegg kan gi kommunene økonomiske fordeler i den ene eller annen form», hevdet fylkesmannen.

Omlag tjue år etter etableringen, i 1974, pekte ordføreren i Målselv på at det innenfor enkelte områder var for lite samarbeid mellom de kommunale og militære myndigheter. Dette gjaldt for eksempel ved planlegging av ulike idretts- og fritidsanlegg, hvor det forekom at de to etater bygget hver for seg.¹¹⁰

Men så langt fra alle var fornøyd med tingenes tilstand. En av brigadens prester ga følgende kontante svar på spørsmålet om hva han syntes om kontakten mellom den militære og sivile befolkningen: «Den synes jeg er dårlig. Stort sett gjør da også befolkningen lite for at soldatene skal trives».¹¹¹

Forsvarets ervervelse av friluftsområder til skyte- og øvelsesfelt og den skade de militære øvelsene har påført naturen, har som nevnt skapt gnisninger mellom lokalbefolkningen og Forsvaret. I Brigadens første ekserserrapport som omfatter perioden fra 1953 til 1956, står følgende å lese:

«Eiendomsforhold og lokale sivile interesser stillet seg hindrene i veien for en snarlig løsning av disse saker. Likevel kan det pekes på godt resultat».

Så var det da heller ikke små områder Forsvaret etterhvert ervervet. Blåtindfeltet er med sikkerhetssoner og artilleristandplasser på ca. 120.000 dekar. Feltet ligger i kommunene Målselv og Balsfjord. Omlag 80 eiendommer ble berørt. I tillegg kommer Mauken skytefelt på ca. 55.000 dekar. Også det ligger i Målselv. Ved Setermoen i Bardu ble 85.000 dekar ervervet.

I 1955 ble det under øvelsene «Blåtind» og «Maigull» forårsaket skader på private eiendommer for et samlet beløp på tilsammen 200.000 kroner. I tiden 1970–1973 ble det tilsammen utbetalt 1.716.083 kroner i erstatning for skader i Troms fylke. Det store beløpet skyldtes bl.a. at det i 1972 ble avholdt en meget stor øvelse – Strong Express – som foregikk over hele fylket. I tillegg var det dårlige værforhold den høsten, med gjørmete veier og bløt skogsbunn.

Da Forsvaret la fram planer om å benytte Kampenområdet, ett av de mest populære friluftsområdene i Indre Troms, til øvelsesområde, førte det til så sterke motreaksjoner at Forsvaret måtte skrinlegge sine ideer om dette. I de senere år er det særlig Forsvarets planer om utbygging og sammenslåing av Mauken-Blåtindfeltet til ett gigantisk øvelsesområde som har preget diskusjonen. I dette området kommer også hensynet til reindriftsnæringen sterkt inn i bildet.

Det store antall soldater og den økende frihet disse etterhvert fikk, skapte en viss spenning og bl.a. frykt blant sivilbefolkningen

for et urolig natteliv. En del episoder har det da også vært i løpet av den tiden Forsvaret har hatt garnisoner i distriktet, spesielt etter at soldatene i 1970 fikk anledning til å gå i sivile klær i fritiden. Høsten 1973 startet en underskriftskampanje blant lokalbefolkningen i Bardu med det mål å få gjeninnført uniformsplikten. Fra aksjonistene ble det hevdet at nyordningen hadde medført en kraftig økning av fyll og bråk. Aksjonen fikk imidlertid ikke den oppslutning som aksjonskomiteen hadde ventet, og kampanjen ble etter en kort tid avblåst. Ordføreren fant imidlertid grunn til å understreke alvorret i situasjonen, og framhevet at

«... etter at soldatene fikk anledning til å gå i sivilt antrekk på fritiden, har det vært økt uro på offentlige steder og serveringssteder. Ved denne aksjonen fikk bygdefolket anledning til å gi uttrykk for det».¹¹²

Spørsmålet om hvorvidt befalet engasjerte seg i den lokale lags- og foreningsvirksomheten og i det politiske liv og slik gled inn i og i stor grad smeltet naturlig sammen med de øvrige innbyggerne på garnisonsstedet, eller hvorvidt de forble – og fremdeles er – et klart fremmedelement, må sees i sammenheng med Forsvarets beordringsystem. Et system som innebar stadige ombeordringer og som

«... virker høyst uheldig også når det gjelder samkvemmet med det sivile liv og forholdet til den kommunale forvaltning. (...) Et militært personell som bare for en kortere periode tar opphold i en kommune, er hverken innstilt på eller har forutsetninger for å innordne seg i det spesielle lokale miljø»,

som fylkesmannen i Troms uttrykte det i et foredrag i 1955.¹¹³

På tross av stadige ombeordringer, må vi likevel kunne si at militærmaktens representanter i de første tjue årene var forholdsvis raske til å henge fra seg uniformen etter arbeidstid og ta del i bygdelivet den tiden de oppholdt seg på garnisonsstedene.

Men da maler vi med meget bred pensel. Enkelte kategorier befal engasjerte seg mer i det sivile liv enn andre, og det kan også synes som om de sivile band og de sosiale relasjoner var sterkere mellom den sivile befolkning og Luftforsvarets personell, enn mellom de sivile og Hærens personell.

Et framtreddende trekk er imidlertid at mens 1950- og 60-årenes

befalingsmenn i forholdsvis stor grad involverte seg i bygdas liv og virke, deltok i lag- og foreningsvirksomhet og var lokalpolitisk aktive og i mange tilfeller også var med å starte nye idretts- og fritidsaktiviteter, så løsnet mange av de sosiale band mellom sivil- og militærsamfunn utover i 1970- og 80-årene. Den viktigste årsaken var utvilsomt at systemet med beordringer ble gjort mere omfattende og gjort gjeldende for en mye større del av offiserene fra 1970-årene av. Mens det ved kommunevalget i Målselv i 1987 var langt mellom de militære yrkestitlene på valglistene, resulterte kommunevalget i 1967 i den reineste «militærjunta». I 4-årsperioden som fulgte var både ordfører og varaordfører befalingsmenn, og i tillegg fant vi flere bolde soldater blant de øvrige kommunestyrerepresentantene. Den klare tendensen til mindre lokalpolitisk engasjement fra de militæres side er også bekreftet av bl.a. samferdselsminister William Engseth, som har lang erfaring fra kommune- og fylkestingspolitikk og ungdoms- og idrettsarbeid i Troms.¹¹⁴

«Situasjonen i dag preges i hovedsak av at beordringsbefalet og deres ektefellers/samboere nærmest er fremmedarbeidere i eget land. Noen klarer å stifte kontakt med folk utenfor forlegningene, de fleste gjør det ikke. Det kan det være flere grunner til. Man er her så kort tid at man ikke finner det hensiktsmessig å stifte nye bekjenskaper med etterfølgende brudd etter 2-3 år».

skrev avisa Nye Troms i en leder i september 1987. I lederen pekes det bl.a. på egne militære boligfelt som et dårlig utgangspunkt for personlig kontakt. En kontakt som i det lange løp er viktig for å rive ned murene, hevdes det. « Vi får ikke glemme at vi tilhører samme nasjon enten vi bor fast i Dividalen eller er noen år i Skjold garnison! ».

I tillegg til de negative sider ved beordringssystemet som her er nevnt, har man i de senere år kunnet registrere at flere og flere av de gifte befal og offiserer som har flyttet fra Sør- Norge til garnisonene nordpå, har reist alene og valgt å pendle til familien sørpå i helgene. Som begrunnelse for at ikke ektefelle og barn flytter med nordover, pekes det på mangel på barnehageplasser og manglende arbeidsplasser for kvinner.

Sosiale relasjoner

Et sentralt innslag i 17-maifeiringen på Bardufoss er bekransningen av bautaen over oberst Ole Reistad. En person som har fått en helt spesiell plass i lokalbefolkningens bevissthet og som er den militære som vel uten tvil har betydd mest for utviklingen av det sivil-militære samarbeid i Indre Troms.

Som sjef for Luftkommando Nord tok han etter sin ankomst til Bardufoss i 1945 umiddelbart kontakt med det sivile samfunn og klarte å gi en hjelpende hånd til befolkningen i nord i det første vanskelige etterkrigsåret.

«Mange var det, fra de ytterste skjær og helt inn på vidda, som neppe hadde greid å klore seg fast der oppe vinteren over det første året, hvis ikke Reistad resolutt og uten nølen hadde gitt tillatelse til frigivelse av alle de tusener av flyplassplanker som lå på Banak, Alta og andre steder, og dermed gitt folk midler til provisoriske hus så de berget seg gjennom en hard vinter. I Kautokeino var folk uten telefonforbindelse etter at tyskerne hadde ødelagt linjene. Reistad gav ordre om å opprette en radiostasjon der så folk kunne få gitt livstegn fra seg i tilfelle noe skulle hende. Når de manglende kommunikasjonsmidler i den første tiden skapte nødsituasjoner, satte han inn militærfly. Alle, uansett politisk parti og mening nordpå, var enstemmige i sine uttalelser at uten Reistads hjelp ville gjenreisningen blitt forsinket i måneder. Han arbeidet seg slik inn i hele folkets bevissthet at Bardufoss, Reistad og Luftkommando Nord alltid ble nevnt i samme åndedrag».¹¹⁵

Reistad ble av mange betraktet som en offiser som var vel så engasjert i det sivile samfunn som det militære. Han reiste rundt og holdt foredrag, i husmorforeninger på Senja og i sanitetsforeninger i Målselv. Han fikk bygget hytter som ble populære utfartsmål for både den militære og sivile befolkningen. Han deltok også i utviklingen av selve garnisonsbyen, og tok initiativ til bygging av hotell og yrkesskole.

«Han hadde en egen evne til å få folk i tale, og fikk etter hvert i gang et uvurderlig samarbeid med bygdas befolkning... Dette var med på å utvikle goodwill for Luftforsvarets tilstedeværelse i området, og forholdet militær/sivilsamfunn ble etter hvert det aller beste».¹¹⁶

En rekke leieavtaler som ble inngått mellom Forsvaret og det sivile

samfunn, viser at man hadde gjensidig nytte av å samarbeide. Det kunne dreie seg om leie av maskiner og utstyr, bygninger, musikk-instrumenter m.m., arealdisponering og lagerplass og leveranse av matvarer og brensel.

«Flyvåpenet kom til å prege samfunnet etter krigen, og Ole Reistad sørget for en fantastisk integrering. Det var ett samfunn», minnes samferdselsminister William Engseth.¹¹⁷

«Så skal man ikke se bort fra at Flyvåpenet var utrolig populært. Alle var stolte over Flyvåpenet som kom hjem, noe som hang sammen med myten om de norske spitfireflygerne som skjøt ned kolossalt med tyske fly. Enten det var sant eller ikke, men disse flygeridolene kom til Bardufoss med sine spitfire og bygget opp Luftkommando Nord. En god del av dem som hadde sittet i fangenskap på Bardufoss og de som hadde oppholdt seg i Sverige under krigen og som hørte til lokalsamfunnet, kom dit og fikk seg arbeid i Forsvaret. Mange av dem har slått seg ned og sammen med etterkommere og slekt danner de i dag grunnstammen i Bardufoss befolkning i dag. Til langt opp i 60-årene var samfunnet preget av en veldig stabilitet, folk ble der i årevis»,

forteller Engseth,¹¹⁸ og peker på at Forsvaret var preget av to forhold: Det knyttet til seg folk gjennom arbeidskraft, og folk ble. Det skyldtes etter Engseths mening at det ble skapt et godt miljø, at folk trivdes og at de ble gitt muligheter. Det var trygge arbeidsplasser og svært mange var som nevnt rekruttert nettopp fra lokalsamfunnet.

William Engseth mener at man også på mange måter fikk følelsen av at det utviklet det seg et kosmopolitisk miljø på Bardufoss, og dette inntrykket deles av førsteamanuensis Svein Lorentz Dahl ved Historisk institutt, Universitetet i Trondheim, som minnes fra oppveksten i Rossfjord i Troms, hvordan han sammen med andre ungdommer ofte drog inn til Bardufoss, kjøpte engelske aviser og satte seg på flyplasskafeen og sugde inn inntrykkene og følelsene fra en spennende verden utenfor.¹¹⁹

«Det surret i alle slags dialekter. Et fantastisk integrert samfunn hvor alle kjente hverandre. Senere kom Luftvernartilleriet og Brigaden, det ble større, men også i lang tid framover var garnisonsbyen kjennetegnet av at det var et samfunn som var «upp to date». Kravene som stiltes var store. Det kom folk fra forskjellige miljøer som førte til at samfunnet lå langt framme når det gjaldt service og kultur».¹²⁰

Det er etter manges¹²¹ mening et klart skille i tid når det gjelder utviklingen av de militæres sosiale – og som vi senere også skal se, politiske og kulturelle – integrering. Mye tyder på at det nye beordringssystemet som kom i 70-åra, førte til større og oftere utskiftninger av befal og offiserer, og dermed også til et mer ustabil miljø. I tillegg har vi også fått en klar tendens i de senere år til at ektefeller og barn ikke følger med på mannens/farens beordring i like stor grad som før. Det henger nok bl.a. sammen med at «befalsfruen» i likhet med kvinner forøvrig, i langt større grad har en yrkesutdanning som de ønsker å praktisere. Det er ikke lenger tilfredsstillende å bare «bli med på flyttelasset», hvis de ikke samtidig kan få en meningsfylt jobb i garnisonsbyen; en jobb der kolleger kanskje også gjorde det lettere for mannen å bli kjent med representanter for den sivile befolkning. Når vi da i tillegg vet hvor stor rolle barna spiller også for foreldrenes sosialiseringssprosess, hvordan foreldre gjennom deltakelse i skole og fritidsaktiviteter, foreldrelag og møter, dugnad og plikter i idrettslag, musikkorps og andre organisasjoner skaper kontakt med andre og blir en del av miljøet, så er det klart at fraværet av barna for de flestes tilfelle fører til at det tar lengre tid å bli kjent på det nye beordringsstedet.

Beordringssystemet omfatter omkring 80 prosent av Brigadens folk. Det førte til at 75 prosent av alt befal i Brig N. og Troms landforsvar (TLF) ble skiftet ut i 1988. Det samme antall ventes å skiftes ut i 1989. I følge systemet er stabsoffiserstillingene fra major og oppover begrenset i tid fra 2 til 4 år. Det lengste man kan sitte er 5 år. Av 17 stabsoffiserstillinger i Brig N og TLF er det bare 3 som ikke er fastsatt i tid. Ved avdelingene er alle stabsoffiserstillinger stadfestet i tid. Kompanisjefstillingene er begrenset til 2 år. Ved oppnådd majors grad er man ferdig med beordringssystemet, men går da over på tidsbegrensede stillinger, med noen få unntak. De samme beordringsregler gjelder for Luftforsvaret, men her er det likevel flere stillinger som ikke er fastsatt i tid. Først og fremst gjelder det teknisk personell.

*«Den stadige utskiftningen fører til at du nesten kan karakterisere Forsvaret som et samfunn i samfunnet her i Indre Troms».*¹²²

«Forsvaret har bygd en mur rundt seg, og det skyldes beordringssystemet. Men det har vært mur på begge sider».¹²³ «Det gamle

sterke bandet mellom forsvarets folk og lokalsamfunnet er ikke riktig så tett som det var før», hevder Engseth, som trekker fram to årsaksforhold: Garnisonsbyen Bardufoss er blitt mye større og det nye beordringssystemet, som også etter Engseths mening har ført til at befalet ikke får samme fotfeste, ikke identifiserer seg med de problemer som er i lokalsamfunnet og dermed har ført til en svekkelse av de sosiale båndene til lokalsamfunnet.

*«Befalet bor på messer, drar ned når de har sjanse og besøker familien som velger å bo sørpå. Dette fører til at de ikke får den sosiale nærhet, det blir mer to stater, to befolkningsgrupper».*¹²⁴

Både William Engseth og tidligere forsvarssjef Sverre Hamre er av den mening at ettersom Luftforsvaret har flere av sitt personell knyttet til lange kontraktstider – helikopterflygere blir som regel i minst 6 år, og det er stasjonert to helikopterskvadroner på Bardufoss – så integreres denne etatens befal og offiserer lettere enn Hærens med sine langt hyppigere utskiftninger. I jubileumsåret 1981 til Luftforsvarets 339 skvadron på Bardufoss, ble da også forholdet til sivilbefolkningen viet sentral oppmerksomhet og karakterisert som meget godt.

Ole Reistad bidrog til utviklingen av en positiv sameksistens mellom Luftforsvaret og sivilsamfunnet. Brigadens etablering og utbygging i 1950-åra betydde en kraftig økning av det militære innslag i distriktet. Hvordan reagerte sivilbefolkningen på det nye innslaget? Av de som opplevde denne tiden på nært hold, er det flere som peker på at Luftforsvaret så og si hadde ryddet mental veg. Sivilbefolkningen var blitt vant med Forsvaret.

«Jeg oppfattet det slik at Brigadens store utbygging i 50-åra skapte en Klondyke-stemming. Sammen med flyplassutbygginga og kraftutbygginga på Fossmoen skapte dette en aktivitet som jeg ikke oppfattet at noen synes var uheldig. Bøndene la ned gårdsbrukene og kjøpte seg lastebiler eller fikk jobber i Forsvaret».

sier Engseth.¹²⁵ Det er likevel ting som tyder på at det i alle fall tok en tid før Brigaden ble integrert i lokalsamfunnet. « Det tok sin tid før Brigaden ble absorbert. Man betraktet ikke i begynnelsen Brigaden på samme måten som Flyvåpenet, at det tilhørte oss sjøl».¹²⁶

På spørsmål om enkeltpersoners og etaters holdninger og reaksjoner, i den grad intervjuobjektene er i stand til å gjengi disse noenlunde korrekt, kommer det fram flere interessante synspunkt. Enkelte gir uttrykk for at politikerne i 50-åra generelt var mer skeptisk til forsvaret enn folk flest, men at denne skepsis fra politikerhold etterhvert ga seg. En skepsis som enkelte mener helst bunnet i frykt for at skog- og jordbruksbygda Målselv skulle bli rasert. General Sverre Hamre, som sammen med general Leif Crawford Rolstad representerte brigadedelelsen i 1953, og som senere ble forsvarssjef, forteller at de i den første kontakt med de lokale politiske myndigheter ble møtt med stor skepsis.

«Der var nok de som reagerte positivt, men der var nok en ikke ubetydelig del av både innbyggerne og politikerne som var skeptisk til dette. Dels fordi at de var litt usikker på soliditeten på det som kom inn, «Kor lenge blir dokker». Og det andre naturligvis at det var et fremmedelement, som de nok fant at de ville ha vanskelig for å kontrollere...» Men det er ingen tvil om at etter hvert som de så at problemene ikke ble så store som de hadde innbilt seg og så aktiviteten og fordelene ble innstillingen uten tvil bedre».¹²⁷

Men bondens direkte møte med de bolde soldater kunne nok arte seg mere positivt i 1950-og 60-åra, enn senere.

«Værsgod å bruk vedsjåen våres istedenfor å sett opp telt, og kom inn og hør ønskekonserten», var visstnok ingen uvanlig hilsen til soldaten på øvelse. «Da kunne vi jo nesten slå oss ned hvor vi ville og gjøre hva vi ville og det var nesten ikke annet enn godord å få av sivilbefolkningen. Vi ble godt mottatt og innbudt på kaffe og vafler og bløtkake og det som bedre var».¹²⁸

Og kanskje illustreres dette av følgende: 4. juli 1953 lot Luftvernartillerigruppe Nord-Norge trykke en kunngjøring i avisa Tromsø, hvor de i forbindelse med fellesøvelsen «Barbara VI», opplyser at mindre geriljastyrker vil operere mot Luftvernartilleriets avdelinger og poengterer at et effektivt forsvar mot slike styrker krever et intimt samarbeid mellom militære myndigheter og sivilbefolkningen. Sivile bes derfor melde fra hvis de oppdager geriljavirksomhet.

«Men kanskje noe av godviljen som var er blitt borte... Det er himmelvid forskjell på hvordan Forsvaret ble mottatt fra jeg begynte for 30 år siden og til nå. Ikke av folk fra sentrum kanskje, men blant folk fra dalen er

holdningen at vel, vel, Forsvaret må vel være der, men det er best å holde dem litt på avstand. Det opplever man når man sjøl prøver å komme inn i samfunnet som enkeltperson».¹²⁹

Ellers er det flere som understreker inntrykket av at det har vært overraskende lite kritikk mot Forsvaret, og som forklarer dette med at det er blitt en del av folks hverdag som man aksepterer. Avhengigheten av Forsvaret som arbeidsplass trekkes av flere fram som en viktig forklaring. «Selv bøndene vet at deres eksistens ville være truet uten Forsvaret, som avtar deres produkter m.m.», sier Engseth.¹³⁰

De konflikter som oppstod mellom Forsvaret og Målselv kommune og hvor det har vært tilløp til heftige diskusjoner har i hovedsak dreid seg om skyte- og øvelsesfelt.

«Og det har vært knyttet til vansker med å få Forsvaret til å kartlegge sitt behov. De bruker salamimetoden, og det har det vært reagert mot ganske kraftig. Man må komme med planer så man vet hva man snakker om. Vi vil ha oversikt, hva har de tenkt seg å ta av?»¹³¹

Det oppstod konflikt om Kampenområdet, som Forsvaret ønsket til øvelsesområde, men som ble betraktet som det flotteste utfartsområdet for tre-fire kommuner. Forsvaret måtte som tidligere nevnt skrinlegge disse planene.

«Men samtidig som vi (kommunestyret) sa nei til bruk av dette området, så er det en aksept hos alt folk der oppe at skal Forsvaret ligge der så må de ha muligheter for å trene. Man peker på alternativer. Det har aldri vært slik at man bare har nøyd seg med å si nei. Det har vært slik at okei, vi sier nei her, men vi må åpne andre muligheter for Forsvaret til å trene. Det merkelig er at det har vært en diskusjon som har gått på at man kunne være mot Forsvaret og mot NATO så mye som helst, men ikke mot Forsvaret på Bardufoss».¹³²

Politiske relasjoner

En studie av befalets og offiserenes engasjement i garnisonsbyens lokalpolitiske arbeid, viser seg å bringe fram mange interessante (og overraskende) trekk. Der er særlig tre påstander som umiddelbart trekkes fram når man bringer temaet på bane: Den ene er at de fleste militære engasjerte seg i det lokale Høyre-parti. Den andre er

at de militæres lokalpolitiske engasjement ble kraftig svekket som en følge av at beordringssystemet ble utvidet. Den tredje påstanden er at befal og offiserer som ønsket å ta del i lokalpolitisk arbeid, ble møtt med skepsis og mer betraktet som representanter for Forsvaret enn som representanter for sitt parti. Det er forsåvidt også interessant at man får motstridende synspunkter fra dem som selv har vært lokalpolitiske aktører. Men det gjelder spørsmålene om hvorvidt det var Høyre eller Arbeiderpartiet som fikk størst tilsig av militære og om disse først og fremst ble betraktet som representanter for Forsvaret. De aller fleste er enige om at man fikk en klar negativ utvikling i de militæres lokalpolitiske engasjement etter utvidelsen av beordringssystemet.

Teller vi opp de militære yrkestitlene på valglistene og i kommunestyrene i Målseiv, kan vi sette opp følgende tabell:

	1971	1975	1979	1983	1987
Valgliste	15	16	17	11	14
Komm.styre	3	5	3	3	2

Nå er ikke det at man står på en valgliste noe entydig uttrykk for politisk engasjement. I den grad de militære engasjerer seg i lokalt partipolitisk arbeid, så blir de nok høyst sannsynlig ført opp på partiets valgliste, men det betyr selvsagt ikke at man uten videre kan trekke den motsatte konklusjon, nemlig at alle militære som står oppført på valglistene er politisk aktive.

I følge tabellen var det omtrent like mange militære yrkestitler på valglistene i 1987 som i 1971. Og det satt omtrent like mange befal og offiserer i kommunestyret i disse to årene. Så vil kanskje noen si at selv om det er like mange militære på valglistene i 1987 som i 1971, så er det fordi det er de fastboende befal og offiserer som går igjen. Men det stemmer i så fall ikke helt. Ved listene for 1975-valget var 75 prosent av de militære nye navn i forhold til valglistene i 1971. I 1979 var 65 prosent nye, i 1983 var 45,5 prosent nye og i 1987 var 64,3 prosent nye navn. Det har m.a.o.vært ført opp et betydelig antall nye militære navn ved hvert valg.

Legger vi sammen alle valglistene i hvert av valgårene fra 1971, og ser på hvilke plasser befal og offiserer innehar på disse listene, kommer det fram følgende interessante utvikling:

Antall militære yrkestitler på valglistenes 10 første plasser:

År/Antall	1971	1975	1979	1983	1987
Nr 1	1	1			
2	2	1			
3		1	1		
4	1	1			
5					
6	1			1	2
7	2				
8		1			
9					
10					
Sum	7	5	1	1	2

På de 10 første plassene var det altså ført opp 7 militære i 1971, mot bare 2 i 1987. Og hverken Arbeiderpartiet eller Høyre – de to største partiene i Målselv – har hatt militære på de 10 første plassene fra og med valget i 1979. Til sammenligning hadde Arbeiderpartiet i 1975 en offiser på 1.plass, og Senterpartiet – kommunens tredje største parti – hadde en offiser på 2.plass og en på 3.plass. Og i 1971 har Arbeiderpartiet en militær på 2.plass, Høyre en på 1.plass og Senterpartiet en på 2.plass. Dette innebar da også at offiserer fikk sentrale, politiske posisjoner. I 1971 fikk Målselv således en offiser fra brigaden som ordfører, og i perioden 1967 til -71 var sågar både ordfører og varaordfører offiserer. Med andre ord ble de militære sterkt synliggjort i politikken, og folks oppfatning av hvor aktive befal og offiserer er og har vært i lokalpolitisk arbeid avhenger nok mye av denne synliggjøringen. Og i Bardu ble de på denne måten i aller høyeste grad synliggjort allerede så tidlig som i 1955. Ved kommunevalget dette år ble offiserer ført opp på førsteplass både på Høyres og Arbeiderpartiets liste. I tillegg hadde Arbeiderpartiet også en offiser på 3.plass, foruten at Bondepartiet og Venstres felleliste hadde en offiser på 2. plass.

For Bardus vedkommende kan vi sette opp følgende skjematisk utvikling:

Antall militære yrkestitler på valglistene:

	1967	1979	1983	1987
VALGLISTE	17	6	11	6

Antall militære yrkestitler på de 10 første plassene:

	1967	1979	1983	1987
NR 1	2	2	1	
2	1			
3				1
4	1			
5			1	
6				1
7	1			
8			1	
9	1		1	
10	1			
SUM	7	2	4	2

I 1979 toppet en major Høyres valgliste og en kaptein Arbeiderpartiets liste i Bardu. I 1987 er det kun på Høyres valgliste at vi finner militære yrkestitler - en kaptein og en major på henholdsvis 3. og 6. plass. I alle disse fire valgårene er det Høyre som fører opp flest militære på sine valglistene. Det samme gjør seg gjeldende i nabokommunen Målselv. I 1967 finner vi sågar hele 10 militære blant de 31 oppførte kandidatene på Høyres liste i Bardu.

Det er sannsynligvis ikke slik som mange tror, at de fleste militære som tok del i lokalpolitisk arbeid var Høyrefolk. Andselv Arbeiderungdomslag var det største arbeiderungdomslaget i fylket en periode, og det skyldes nok at det var mye Forsvarets folk blant medlemmene. Også på Setermoen økte tilstrømningen av befal til arbeiderpartilaget. Men det er viktig å merke seg at det var de befalsutdannede sersjanter, fenriker, løytnanter og kapteiner som søkte til Arbeiderpartiet. De som naturlig sognet til Høyre, var de krigsskoleutdannede 2-årsbeordrede, som på grunn av den korte tiden de var stasjonert ved garnisonene, ikke fant bryet verd å sette seg inn i og engasjere seg i de lokalpolitiske spørsmål.

*«De fleste offiserer som representerte AP, var rekruttert fra Nord-Norge, fra små, tildels fattigslige miljøer og hadde en sosialdemokratisk holdning. Vi søkte Forsvaret ikke av ideologiske grunner, men fordi vi ikke hadde penger til noen annen utdanning. Forsvaret var en enkel vei å gå og skaffet oss et trygt levebrød. De som satt for Høyre var sør-norske gutter med høyere utdanning. I store trekk kan du si at det var slik».*¹³³

Ble så befal og offiserer som tok del i det lokalpolitiske arbeid sett på som likeverdige partipolitikere? Det er vanskelig å gi et entydig svar på spørsmålet. Det vi vet, er at enkelte av de lokalpolitiske aktive offiserer og befal har en klar oppfatning av at de i stor grad ble sett på som Forsvarets representanter, og at dette også kom til uttrykk i uttalelser som at «Du skal vel forfekte militære synspunkter, du som kommer fra Forsvaret».¹³⁴

Men vi vet også at flere mener dette er å feiltolke slike reaksjoner.

«Jeg tror det kan misforstås. Det er en del misunnelse mot politikere fra Bardufoss. Ikke fordi de er offiserer, men det har å gjøre med periferi – sentrum. Det er klart at når en øverbygding skal stryke en fra Bardufoss, så er det kanskje lettere å begynne med offiserer. De kjenner man ikke og derfor er det lettere å stryke dem».

mener tidligere kaptein, Arne Høeg, som kom med i kommunalpolitisk arbeid så tidlig som i 1951. Det er uttrykk for en konflikt mellom «den siste innbygger» og periferi, hevder flere av intervjuobjektene. Konflikten er forøvrig velkjent fra flere kommuner, og har bl.a. kommet til uttrykk ved kommunestyrevalg, hvor «sentrumsnavn» er blitt utsatt for tildels hard medfart av velgere fra periferien.

Major Peder Aasen, som kom til Bardufoss i 1958 og helt fra starten har deltatt aktivt i det kulturelle og politiske liv, representert Venstre i kommunestyret en periode på 1960-tallet, og av flere beskrevet som en viktig ressursperson for lokalsamfunnet, gir likevel uttrykk for at han i begynnelsen følte at han ble sett på som et fremmedelement i politikken. «Når jeg stilte meg til valg for kommunestyret, merket jeg at den responsen jeg hadde i laget ikke forplantet seg ut til bygda. Jeg ble strøket fordi jeg ikke tilhørte bygda. Strykningene sto ikke i forhold til responsen jeg hadde i laget».¹³⁵ Det er likevel ikke slik at man ikke blir godtatt, men det

går litt seinere, hevder Aasen, og mener at det går lettere for en lærer eller lege å melde seg på i lokalpolitikken.

«Du får en mistanke om at vel, vel, du skal vel presse på oss militær-samfunnet. Selv om jeg ikke stilte med militær-synspunkt i det hele tatt. Jeg var oppvokst og infisert av venstretradisjonen rundt Romsdal Budstikke»,

sier Aasen, og forteller at flere militære har reagert på at de mere oppfattes som representant for Forsvaret enn for partiet. En oppfatning som også bekreftes av enkelte «sivile» politikere. Håkon Hjemly, som kom med i lokalpolitikken for Arbeiderpartiet i Målselv allerede i 1946, og som har hele 7 perioder bak seg i kommunestyret, mener at forklaringen ligger i at de satte fram stedskrav til fordel for garnisonsbyen, og at enkelte oppfattet det slik at Forsvaret sto bak disse kravene.

Lokalavisenes referater og leserinnlegg i 1950-årene av sentrale representanter for den militære og lokalpolitiske ledelse, og senere intervju, gir tydelig tilkjenne at møtet mellom de to etatene til tider nok kunne være noe anstrengt. «Vi møtte nok skepsis i kommunestyret. Og der var nok de som lurte på «Kor mykje vi sku legge oss opp i?», minnes general Sverre Hamre fra sin tid som stabssjef ved Brig N.¹³⁶ Spørsmålet om selvråderett og graden av innflytelse over Forsvarets gjøren og laden opptok mange.

«Det er klart at de ville jo gjerne ha noe de skulle ha sagt overfor oss når det gjaldt forlegninger og hvordan vi skulle drive m.m. Mens vi på vår side ikke hadde noen intensjon om å la kommunestyrene styre vår organisasjon»,

forteller Hamre. Men hadde Forsvaret i disse årene på sin side en intensjon om å presse de kommunale myndigheter? Det var det mange som mente, og som begrunnet sitt syn med å peke på hvordan Forsvaret fremmet etatens syn i en rekke lokalpolitiske spørsmål. General Lindbäck-Larsen skapte adskillig rabalder ved et par anledninger i 1955 hvor han kritiserte Målselv kommune for ikke å ha

«... noen interesse av å støtte sin største skattekilde ... De militære skatter og de militære stemmesedler er ikke dekket av noen tilsvarende innflytelse på styre og stell»,

uttalte han,¹³⁷ og erklærte at Målselv kommunes utnyttelse av den inntektskilden de militære forlegninger representerte ikke var og heller ikke kunne bli rasjonell fordi kommunen ikke hadde noen hovedinteresse felles med sin beste inntektskilde – tvert i mot. Generalen dristet seg til og med frampå med et forslag om å slå sammen garnisonskommunene øverbygd, Målselv og Bardu til en storkommune. En utilbørlig militær innblanding i lokalpolitiske forhold etter fleres oppfatning. Uttalelsen skapte da også adskillig turbulens, som blant annet kom til uttrykk i avisene gjennom både illsinte leserinnlegg og mer forsiktige redaksjonelle kommentarer.

«I generalens ungdom kunne muligens en stor mann ta et kommunestyre i nakken, eller sågar sørge for at det kom slike folk inn i kommunestyret at han slett ikke behøvde å ta dem i nakken, – de bøyet seg helt «frivillig». Men generalen må vel ha lagt merke til at det er skjedd en god del her i landet siden han var ungdom?»,

skriver en arg innsender.¹³⁸ Lindbäck-Larsen klarte også samme år å erte på seg forretningsstanden på Bardufoss ved sin kritikk av det han karakteriserte som mindreverdig bebyggelse som var grodd opp rundt Bardufoss, og gjennom å erklære at man kunne vente atskillige utglidninger hvis ikke forretnings- og kafémiljøet rykket opp på et ganske annet nivå enn det daværende. På stedets kaféer var det dog ikke tillatt å servere alkohol. Det var det derimot i de militære befalsmesser, og dit kunne sivile bli invitert og påspandert (ikke kjøpe selv) drinker. Denne ordningen kom til å bli et strids-spørsmål i mange år. De kommunale myndigheter ønsket ikke at ordningen skulle vare ved, og etter press fikk de Forsvaret med på å skjerpe inn på muligheten til å invitere sivile gjester. Noen lovhjæmmel til å gripe inn fant ikke politimyndighetene at de hadde.

Enkelte representanter for militærmakten gir i ettertid uttrykk for en følelse av at de kunne bli sett på som en gjøkunge som var i ferd med å rive opp myndigheten til dem som hittil hadde hatt den.

«Og vi la oss kanskje opp i ting som vi ikke skulle lagt oss opp i. Om hvorvidt distriktslegeboligen skulle bygges på Storsteinnes eller i Storfjord. Av en eller annen idiotisk grunn kom vi til å legge oss opp i stedsvalget og gikk inn for Storsteinnes»,

forteller Sverre Hamre.¹³⁹

Kulturelle relasjoner

Setermoen (2.200 innb.) er landets største garnison. Med sine 400 befal og 250 sivilt ansatte, er Forsvaret den klart største arbeidsplassen i Bardu. Innslaget av Forsvaret er så stort at forholdstallet mellom sivilperson og miltærperson på Setermoen er ca. 1 til 1 (inkludert soldatene). Som Målselv har også Bardu en meget stor flytteaktivitet sammenlignet med fylket forøvrig. I 1981 var 16,9 prosent av Bardus befolkning og 18,8 prosent av Målselvs befolkning på flyttefot, mens det i fylket som helhet lå på 9,9 prosent. Forsvaret hadde selvsagt tidlig behov for å etablere egne kulturtiltak som velferdstjeneste, idrettsaktivitet og feltprestkorps m.m., men det meldte seg ganske fort et behov for å samordne kulturtilbudene med det sivile samfunn.

Allerede i 1960 inngikk Brig N. og Bardu kommune en samarbeidsavtale om bibliotekstjenesten, og et fellesbibliotek ble etablert med lokaler i Velferdsbygget på Setermoen. I bibliotekstyret sitter representanter fra den kommunale og militære etat, og den daglige drift ledes av en kommunalt ansatt og lønnet bibliotekar. Erfaringene med dette samarbeidet er meget gode.

Fra 1961 har den militære kino på Setermoen vært drevet som offentlig kino med adgang for sivilbefolkningen. Avtale mellom kommunen og Forsvaret ble inngått, og ordningen fungerte tilfredsstillende helt fra til 1976, da avtalen opphørte på grunn av uenighet om fordelingen av driftsutgiftene. I samarbeid med Bardu kulturstyre har det årlig vært arrangert 5 -6 konserter, teaterbesøk o.l., hvor Kulturstyret har støttet foretaket økonomisk og hvor Forsvaret har stilt lokaler. Velferdstjenesten formidler dansemusikk til lag og organisasjoner og blir sett på som et verdifullt bidrag til det sivil-militære samarbeidet, ikke minst fordi det skaper «goodwill» for Forsvaret. Bardu kirke benyttes også som garnisonskirke, og det er et meget godt samarbeid mellom sognepresten og feltprestene om bl.a. gudstjenestene.

Helt fra opprettelsen av Forsvarets avdelinger i Bardu, har det militære ytet et stort bidrag til idretten i form av preparering av løyper og avvikling av større arrangement. Innen de ulike idrettsgreiner er det et forholdsvis stort innslag av befal og befalsfamilier som aktive utøvere, trenere og administratorer.

«Det er skapt en verdifull og god kontakt Forsvaret – det sivile samfunn gjennom befalet og deres familiers aktive innsats i idrettslaget».¹⁴⁰

Likevel har det fra idrettslagets side vært ønskelig med et mer formelt samarbeide for å bevare kontinuiteten. For å få større klarhet over Forsvarets og sivilsamfunnets aktiviteter og dermed legge grunnlaget for et mer organisert samarbeid, ble det i regi av Forsvarsdepartementet og Kirke- og undervisningsdepartementet arrangert to konferanser, en i Tromsø i 1977 og en i Kristiansand i 1978. I møte 24.-25. august 1978 mellom Forsvarsdepartementet, Kirke- og undervisningsdepartementet, Bardu og Målselv kommune og Forsvaret i de to kommunene ble det inngått en avtale om et prøveprosjekt i 3 år om et kultursamarbeid i lokalmiljøet. Tilsvarende prosjekt ble også startet opp i andre garnisonsbyer. Det ble oppnevnt prosjektgrupper både i Bardu og Målselv, bestående av representanter for militære og kommunale myndigheter og oppnevnt prosjektleder. Målet for prosjektet skulle være å finne fram til samarbeidsmodeller og -avtaler som kunne styrke kommunikasjonen mellom Forsvarets avdelinger og de sivile myndigheter med sikte på felles kulturplanlegging og best mulig utnyttelse av de samlede ressurser lokalt.

Som en overbygning over de to prosjektgruppene i Målselv og Bardu ble det oppnevnt en felles referansegruppe bestående av ordførerne, formenn for prosjektene, sjef for Troms Landforsvar (TLF), sjef for Brig N, 2 representanter fra det felles kulturutvalg FD/KUD og prosjektledere. Som formann for referansegruppa ble valgt ordføreren Bardu.

I erfaringene, som foreligger i trykte prosjektrapporter, pekes det på at mange av tiltakene som ble satt ut i livet under prosjektperioden har fylt enkelte tomrom som det manglet initiativtakere til, at arbeidet har «vore gangleg og positivt for eit betre høve mellom dei sivile og dei militære»,¹⁴¹ og at det i seg sjøl er av verdi at det finnes et formelt kontaktorgan for sivile og militære der de kan møtes for å diskutere aktuelle problem på kulturfronten.

«Uten ein slik formalisert kommunikasjon vil det lett bli til at partane sitt og ventar på at den andre skal gjere noko».

Det pekes på at ved å finne fram til en forbindelse mellom det sivile

organisasjonsapparat og Forsvarets kulturorganisasjon, vil en «... framfor alt tjene Forsvarets personell og et sivilsamfunn slik at Forsvaret ikke blir en stat i Staten.» I rapporten understreker prosjektgruppa at dette er et arbeid som ikke er gjort «over natta». Særlig fordi Forsvaret fra sivil hold ofte blir betraktet som en «vanskelig» samarbeidspartner, kanskje bl.a. på grunn av de militære sikkerhetsrutiner og den hierarkiske oppbygging i Forsvaret, som hindrer hurtige og improviserte løsninger som ofte vil være nødvendig. Beordringssystemet oppfattes også av de sivile som et hinder for kontinuerlig samarbeid. Av garnisonsledelsen på Setermoen pekes det på at noe av det viktigste resultat ved prøveprosjektet var at en hadde begynt å tenke samarbeid i nye baner istedenfor som det tidligere hadde vært tendenser til, «å grave seg ned mellom sine fire vegger».

«Etter hvert har det dannet seg en holdningsendring hvor en mer har begynt å tenke samarbeid. Det har blitt mer forståelse for at nær kontakt, informasjon og samarbeid er grunnlaget og avgjørende for å fjerne kunstige, unødvendige og uønskede skiller mellom de som er i kommunen for å tjenestegjøre i Forsvaret og de som bor der fast»,

skriver prosjektgruppa. Av de enkelttiltak som gruppa fikk i stand, pekes det på at spesielt oppnevningen av underutvalg som samordningsutvalget for voksenopplæringen i Bardu og samarbeidsutvalget idrettslag – skytterlag og Forsvaret har virket i positiv retning for det sivil-militære samarbeidet. Modellen med prosjektgruppe og prosjektleder som Bardu valgte, fortsatte ikke etter 1982, men man vurderer nå å starte opp arbeidet igjen.

I Målselv fortsatte derimot samarbeidsutvalget å fungere, og man har nå planer om å utvide gruppa med flere representanter fra kommunen. Målselv er i dag eneste garnisonskommune hvor det foregår et planmessig arbeid i et eget organ. Ved siden av 4 faste møter i året i samarbeidsutvalget, har kultursjefen jevnlig møter med representanter for Forsvaret. «Vi har både fått et mere formalisert og intimt samarbeid etterhvert, og en god dialog».¹⁴²

I sine erfaringer fra prøveprosjektet i Målselv, understrekes det meget sterkt at Målselv med sine store militærgarnisoner er i en særstilling i forhold til andre kommuner, og at kulturmidlene derfor ikke må baseres på folkeregisterets talloppgaver, men også må

beregnes ut fra «... antall hoder som årlig er fast stasjonert i kommunen».¹⁴³

Innenfor en rekke ulike kulturaktiviteter har det vært et sivil-militært samarbeid – av ulik styrke. Organisasjoner og institusjoner har i mange tilfeller hatt stor nytte av de militære ressurser – både menneskelige og tekniske. Regelverk har imidlertid hindret en bedre utnyttelse av materiellet, og mobiliteten blant forsvars-personell og deres familier har satt visse grenser for kultursamarbeidet.

Som i Bardu, har det også i Målselv vært samarbeid mellom Forsvaret og idrettslagene når det gjelder bygging og drift av idrettsanlegg og avvikling av større arrangement. Det er likevel flere som peker på at Forsvaret i lang tid var for lite opptatt av å samordne ressursene når det gjaldt investeringer i kultur- og idrettsanlegg. «I en lang periode har det vært slik at når Forsvaret skal gjøre noe, så skal de gjøre det for seg sjøl», hevdet en tidligere idrettsoffiser og lokalpolitiker.¹⁴⁴

Av sentrale kulturanlegg som Forsvaret først og fremst bygget med tanke på seg selv, men som samtidig utviklet seg til en viktig møteplass for sivil og militær, står velferdsbyggene, som ganske raskt ble viktige underholdnings- og aktivitetslokaler for hele «garnisonsbyen». Her kunne lokalbefolkningen foruten å se film, også få presentert revyer, balletter, konserter og teaterforestillinger av høy klasse.

Vel så interessant som studier av samarbeidet på etatplan, er det å rette søkelyset mot den enkelte offisers delaktighet i det lokale kulturliv. I følge kultursjefen i Målselv viser en undersøkelse at 50 prosent av det fastboende befall deltar som tillitsmenn i det frivillige organisasjonsliv i kommunen. Offiserer kom tidlig med i idrettsarbeidet, og flere av dem fikk sentrale leder- og tillitsverv i tillegg til at de var aktive utøvere og instruktører med god lederutdanning. Noe som bl.a. ga seg utslag i at idrettslaget på Bardufoss (BOIF) en periode var det lag i Nord-Norge som avga flest tillitsmenn til sentrale forbundsverv. Og fremdeles er de militære med i like stor grad som før i dette idrettslaget, ifølge personer som har fulgt utviklingen fra sentralt hold helt fra starten i 1948.¹⁴⁵

Flere nye lag og foreninger er startet etter direkte initiativ fra befall og offiserer. Det gjelder kanskje først og fremst slike aktivi-

teter som ligger nært opp til militærrket, så som dykking, flyging, fallskjermhopping og pistolskyting, men også mere humane organisasjoner som speiderbevegelse og klubber av typen bridge og Rotary. I tillegg har de militære befalingsmenn opp gjennom årene i varierende grad tatt del i det lokale sang- og musikkkliv, både som aktive musikere og som instruktører.

En moderne garnisonsby blir til

En studie av Forsvarets betydning for de strukturelle prosesser i et nord-norsk lokalsamfunn

Ronald Nygård

Gjennom etterkrigstidens storstilte oppbygging av garnisoner i Nord-Norge og aktiviteten ved disse, kom Forsvarets virksomhet til å influere sterkt på landsdelen og utbyggingen av den. Allerede i 1973 utgjorde de militære utgifter i Nord-Norge 600 millioner kroner. Nesten 3.500 befal og vervede, vel 2.000 sivile og 7.500 soldater fikk sin lønn fra Forsvaret, betalte skatter og avgifter og etterspurte varer og tjenester i landsdelen.

Det ble etablert fast stasjonerte avdelinger ved tettstedene Bardufoss, Skjold, Setermoen, Andenes og Banak, og ved byene Bodø, Harstad, Kirkenes og Vardø. Både garnisonsstedene Bardufoss og Skjold i Målselv kommune og Setermoen i nabokommunen Bardu utviklet seg til økonomiske, sosiale og politiske kraftfelt og kom til å spille en viktig rolle i distriktets urbaniseringsprosess. Her står vi overfor demografiske fenomener som folkeflytting, forskyving i den befolkningsmessige sammensetning, spørsmål om rekruttering av arbeidskraft til sekundærnæringer og serviceyrker, foruten sosiale, kulturelle og politiske forandringer. De mest gjennomgripende endringer i disse lokalsamfunnene fant sted i 1960- og 1970-årene, i kjølvannet av Luftforsvarets og Hærens utbygging i 1950-årene.

Utbyggingen førte til en hurtig og kraftig økning av innbyggertallet, både gjennom fast tilsatt personell med familie, og tilflyttede sivile arbeidere og søkere etter kommersiell vinning - gjennom den forstørrede og differensierte lokale infrastruktur som garnisonene skapte. Bolighus, servicebedrifter og skoler m.m. skjøt opp som sopp etter regnvær rundt garnisonene på Bardufoss og Skjold. Bardufoss fikk øket sitt folketall med nesten 75 prosent i perioden 1960-1971, og ble i løpet av 1950- og 60 årene den viktigste befolkningskonsentrasjonen i kommunen, med en tredjedel av befolkningen i 1971 mot en fjerdedel i 1960. På andre steder i kommunen fikk man stagnasjon eller tilbakegang.¹⁴⁶

Garnisonstedene Bardufoss og Skjold

Like til siste krig var det bare ett hus i det området som senere utviklet seg til forretningssenteret Andselv. Den øvrige bebyggelsen lå inne på selve flyplassområdet. Troms Skogselskap som fikk overdratt området etter krigen, utparselet tomter og ga den første byggetillatelsen så sent som i 1948/49. Riktignok var det allerede da en del boliger på stedet, men det dreide seg om tyske brakker fra krigens dager som var tatt i bruk til boligformål.

Heller ikke i 1950 finner vi noen betydelig hussamling i Bardufossområdet. I de siste årene fram mot 1950 hadde det likevel funnet sted en sterk vekst, ja faktisk dobbel så stor som for det gamle kommunesenteret Moen. Den sterke veksten fortsatte også i 1950-, 1960- og 1970 årene, og faller altså sammen med utbyggingen av garnisonen. Fra en befolkning på 775 i 1950, steg innbyggertallet til 1.594 i 1960 og var i 1970 kommet opp i 2.731.

På Skjold finner vi ingen tegn til tettstedsdannelse før utbyggingen av garnisonen i 1953. Tettvokst skog med spredte gårdsanlegg preger bildet fram til denne tid. Innbyggertallet som i 1950 var på 284, var i 1970 steget til 776. Tellingen omfatter imidlertid hele tellingskretsen. På selve Skjold bodde det i 1970 593 mennesker. I takt med garnisonsutbyggingen, dukket det opp forretninger, kiosker, bank og kafe. Selv om dette tettstedet er betydelig mindre enn Bardufoss, ser vi også her hvordan det militære nærvær helt tydelig former utviklingen.

Bosettingen i andre deler av kommunen

De fleste andre steder i Målselv kommune opplevde i 1950- og 60 årene stagnasjon eller tilbakegang. I grove trekk pekte utviklingen i perioden fram mot 1950 hen mot en økende bosetting på steder som Karlstad, Olsborg, Moen, Bardufoss og Rundhaug. I de øvrige deler av kommunen var det mer eller mindre svak vekst, enkelte steder nesten stillstand. Veksten var minst i Målselvdalens nederste og øverste del og i området langs vestsiden av Målselva fra Bardufoss og oppover.

Minst var veksten i sidedalene Rostadalen, Dividalen og Kirkesdalen, samt i Istindliområdet. Moen utgjorde helt fram til 1940 den betydeligste hussamlingen i dalen. Stedet utviklet seg tidlig til

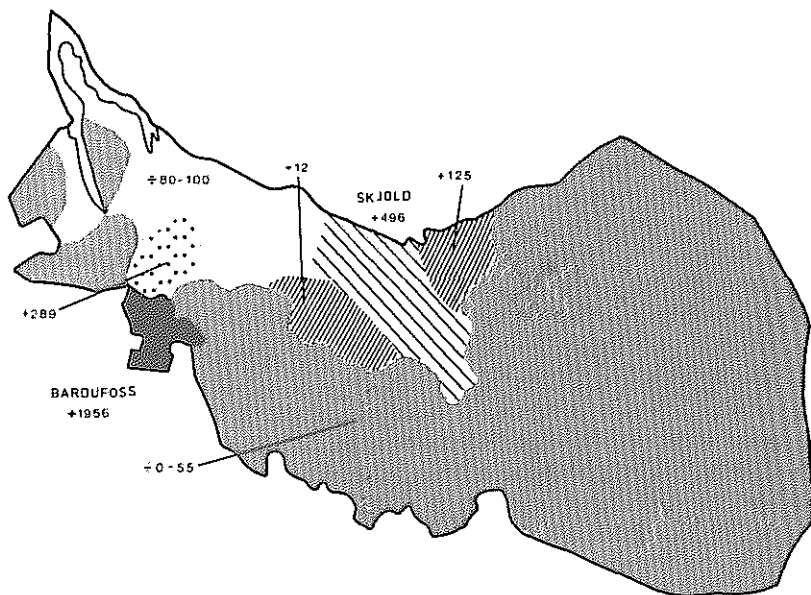
tettsted. Hit ble det første poståpneri og den første skysstasjon lagt. Senere fikk stedet rikstelegraf, sparebank, doktorgård og lensmannsgård m.m., og var allerede før 1925 blitt kommunens administrasjonssted og sentrum i Målselvdalen. Her skulle vi også i framtiden ha ventet å finne den største befolkningskonsentrasjonen.

I løpet av 1950 årene stoppet utviklingen opp i bygdene nedenfor Moen og folketallet gikk tilbake. Den samme utviklingen fikk vi i samtlige av sidedalene utenom Kirkesdalen. I løpet av det neste tiåret sank imidlertid folketallet også her. Av kommunens 19 tellingskretser var det bare 6 som hadde befolkningsvekst i 1960 årene. Sterkest var veksten på garnisonsstedene, og i løpet av 1950- og 60 årene utviklet Bardufoss seg til å bli den viktigste befolkningskonsentrasjonen i kommunen, med mesteparten av handelsvirksomheten i Målselv knyttet til seg. Bosettingsutviklingen viste altså en klar tendens til sentralisering av bosettingen i kommunen etter Forsvarets etablering. Fraflyttingen fra de mer spredtbygde områdene var ikke stor, men den sterke befolkningsveksten i tettstedene omkring de militære garnisonene virket til å endre bosettingsmønsteret og de enkelte kretsenes andel av kommunens befolkning.

Skyldtes bosettingsuttynningen i utkantene at bøndene forlot gård og grunn til fordel for bedre betalte stillinger i Forsvaret? Den skyldtes nok også her som ellers for en stor del revolusjonen i jordbruksteknologien og de betydelige endringene i næringens økonomiske organisasjon. Funksjonsendringene i området nær Bardufoss og Skjold, som kan ha bidratt til å opprettholde bosettingen på småbrukene etter at jordbruksdriften opphørte som hovednæring, har sannsynligvis sin basis i sysselsetting i Forsvaret.

Garnisonenes betydning for folketallet

Målselv er ei ung bygd bosettingsmessig sett. Men utviklingen har gått fort fra de første innflytterne slo seg ned for 200 år siden og fram til i dag. Den samlede folkemengde økte fra 1900 til 1930 med ca. 5 prosent i hver tiårsperiode. Økningen i denne tiden skyldtes naturlig tilvekst. Fødseloverskuddet var større enn flytteunderskuddet. Fram til 1946 fikk Målselv i tillegg til naturlig tilvekst, også innflyttingsoverskudd i forbindelse med Luftforsvarets etablering i 1938.

Bosetningsutviklingen fra 1950 til 1970 fremgår av kartet. Det fremgår tydelig at kommunen har opplevd en kraftig sentralisering med konsentrasjon av befolkningen i Skjold.

Fra 1946 til 1950 opplevde kommunen en noe svakere vekst, men gjennom Brigadens etablering og Luftforsvarets store utbygging av Bardufoss flystasjon i 1950 årene, førte tilflyttingen av militært personell sammen med naturlig befolkningsvekst til ny økt stigning i befolkningskurven.

For at befolkningen skal øke, må som kjent bl.a. tallet på arbeidsplasser stige. Utviklingen i det lokale næringsliv var imidlertid så svak at det ikke engang kunne sysselsette den befolkningsøkning som skyldtes naturlig tilvekst. Mye av forklaringen ligger derfor i de mange nye arbeidsplasser som kom til ved garnisonsstedene. I tidsrommet 1950 til 1964 flyttet omkring 9.400 personer ut og

omtrent det samme antall inn i kommunen. Størsteparten av disse flyttingene skyldtes militært personell som ble beordret til kommunen for en kortere tid. Det betyr med andre ord at store deler av befolkningen jevnlig skiftes ut på grunn av beordringssystemet, med de klare negative virkninger det får.

Garnisonens betydning for alders- og kjønnsstrukturen

Aldersstrukturen i Målselv i årene 1930 til 1946 og 1950 faller stort sett godt overens med gjennomsnittskurvene for Troms fylke. Fordelingen mellom den mannlige og kvinnelige befolkning i disse årene var også jevn. Etter 1950 utviklet imidlertid strukturen i Målselv seg på en helt annen måte enn fylkesgjennomsnittet. Både i 1960 og i 1970 hadde kommunen en større andel av mannlige 20-åringere enn fylket som helhet. Det største avviket bygget seg opp i løpet av 1960-årene.

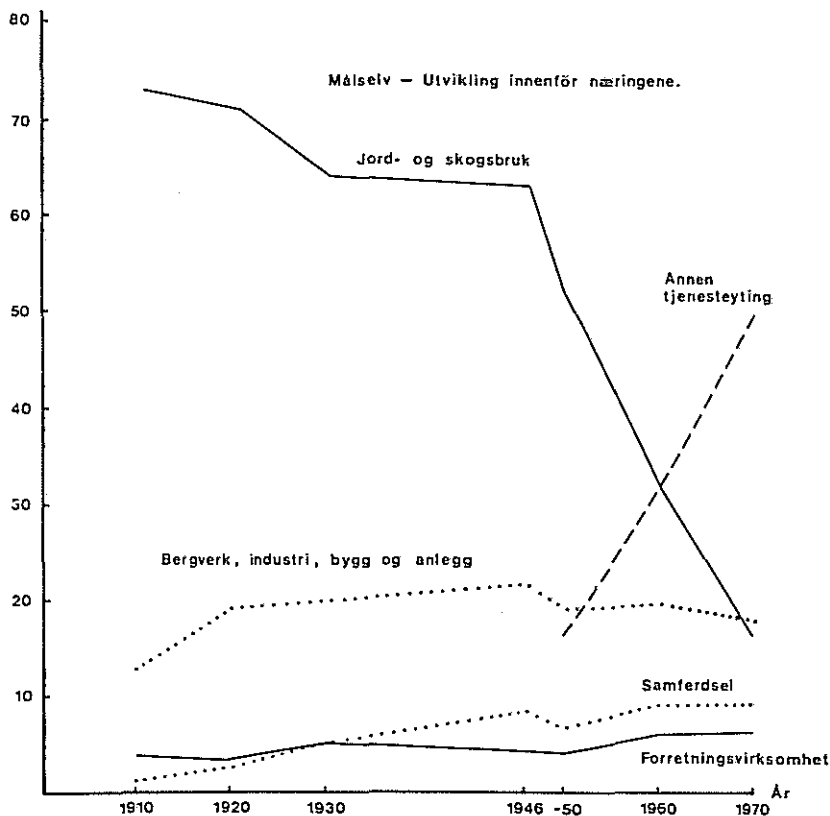
I 1960 utgjorde de mannlige 20- til 29 åringene 7 prosent av befolkningen. 10 år senere var denne aldersgruppens andel steget til 10,5 prosent og i 1980 utgjorde deres andel nesten 11 prosent. I løpet av 20 år var med andre ord denne gruppens andel steget med nesten 4 prosent. Kvinnene i denne aldersgruppen øket sin andel med 1 prosent i samme periode.

Den skjeve alderssammensetningen utviklet seg altså etter Forsvarets etablering og har klar sammenheng med den militære virksomhet og den spesielle flyttestrukturen som utviklet seg i kommunen etter garnisonsutbyggingen på Bardufoss og Skjold. I den unormalt store andelen av unge menn i 20- til 24 årsalderen finner vi mange unge befalingsmenn som var beordret til garnisonene for en kortere periode.

Tar vi for oss hver enkelt tellingskrets, viser det seg da også at det først og fremst er aldersfordelingen i kommunens militærkretser som forårsaker den skjeve strukturen. Nå er det bare befal og offiserer som regnes som bosatt i kommunen, og som dermed kommer med i disse beregningene. Tar vi med de menige soldatene som jo er til stede året rundt, blir aldersstrukturen i virkeligheten enda skjevare. Dette gjelder selvsagt også fordelingen mellom kjønnene.

Garnisonenes betydning for næringslivet

Næringslivet i Målselv har gjennomgått så store og omfattende strukturelle endringer at det må være berettiget å karakterisere det som er skjedd som en økonomisk omveltning. I 1950 var Målselv i hovedsak en typisk jordbruksbygd. Landbrukets betydning som sysselsettingskilde var imidlertid gått kraftig tilbake under de fire siste årene før 1950, og fortsatte å synke i 1950- og 60-årene.

Gjennom utbyggingen av Forsvarets aktiviteter i Målselv kommune foregikk det en markant strukturendring av næringslivet. Stadig færre arbeidet i jordbruk og skogbruk, mens nye arbeidsplasser oppsto i «Annen tjenesteyting», det vil si i Forsvaret.

De tjenesteytende næringene fikk derimot økt betydning. For at disse næringene skal vokse, kreves det bl.a. at stedets kjøpekraft økes, noe som vanligvis er avhengig av en økning i basisnæringene. De tjenesteytende næringene i Målselv ekspanderte imidlertid sterkere enn kommunens gamle basisnæringer skulle gi grunnlag for. Virksomheten ved garnisonsstedene kan derimot gi mye av forklaringen på veksten i servicenæringene. Forsvarets personell har i stor grad etterspurt varer og tjenester fra denne sektoren, og sysselsettings- og inntektsmulighetene som utbyggingen av garnisonene førte med seg var sannsynligvis like stor som en tilsvarende økning i kommunens tradisjonelle basisnæringer ville ført med seg.

Garnisonens virkning på næringslivet

Undervisningssektoren hører også til de viktigste sysselsetingsfaktorene i de tjenesteytende næringer. Det økte folketallet og dermed barnetallet som fulgte med garnisonsutbyggingen, skapte behov for flere skoler og lærere. Forsvaret var allerede i 1968 en stor bedrift, målt etter antall ansatte. Staten ga det året arbeid til omkring 1.200 militære og sivile. Dette utgjorde over halvparten av de vel 2.000 sysselsatte arbeidstakere i Målselv dette året. Bygge- og anleggsvirksomheten var en viktig sysselsettingskilde både i 1950 og i 1960, og Forsvarets store bygge- og anleggsvirksomhet har gjennom årene sysselsatt en stor del av arbeidene i denne næringen. Ikke bare ved sine store anlegg, men også i boligbyggingen.

Økonomiske fordeler for garnisonsstedene

Det er spesielt på følgende tre områder at Bardufoss og Skjold og for den saks skyld hele kommunen, har hatt økonomiske fordeler av Forsvarets virksomhet:

- *Forsvaret har etterspurt varer og tjenester.*
- *Forsvaret har sysselsatt folk og dermed bidratt til at noe av arbeidskraften er beholdt i kommunen.*
- *Forsvaret har stillet en del av sitt materiell til disposisjon for sivilsamfunnet.*

Når det gjelder etterspørselen etter varer og tjenester, er det stort sett proviant og rekvisita som kjøpes i stedets forretninger. Det er likevel lite Forsvaret som etat kjøper. Mesteparten har vært kjøpt

gjennom sentrale innkjøpskontor og ifølge Statens anbudsfor-
skrifter der varene er billigst. En oversikt over militært kjøp av
varer og tjenester i 1969 i Målselv og Bardu, andre kommuner i
Troms fylke og i Nord-Norge og Sør-Norge, viser at den største
innkjøpsposten var bygge- og anleggsartikler.¹⁴⁷ Av fast brensel ble
mesteparten kjøpt i Bardu og Målselv. I 1969 kjøpte de tre forsvars-
enhetene Bardufoss flystasjon, Proviandmagasinet på Finnsnes og
Troms Landforsvar matvarer for tilsammen 17.670.000,- kroner.
Av dette beløpet ble bare 840.000,- kroner brukt i Bardu og
Målselv.

Derimot bruker Forsvarets personell en god del av sin lønn i
garnisonsstedenes forretninger. Dette gjelder både befal og
soldater. I 1968 hadde detaljhandelsforretningene i Bardu og
Målselv tilsammen en omsetning på nesten 63 millioner kroner.
Året før utbetalte Troms Landforsvar og Bardufoss flystasjon, som
er de to største militære enhetene i indre Troms, ca. 40 millioner
kroner i lønn og tillegg til befal, grenaderer og sivile og 10 millioner
kroner i inkommanderingstillegg til mannskapene. Hvis vi går ut
fra at disse personene legger igjen 50 prosent av sin lønn i stedets
butikker, står det personell som er knyttet til Forsvarets virksomhet
for 40 prosent av etterspørselen i detaljhandelen. Dette har da også
som tidligere nevnt, gitt seg utslag i den store ekspansjon av
servicebedrifter.

I en undersøkelse av cand. oecon Tormod Andreassen går det
fram at kommunene Bardu og Målselv fikk omkring halvparten av
sine skatteinntekter fra militæret i 1968. I tillegg til de direkte
økonomiske fordeler som her er trukket fram, kommer også
betydelige indirekte- og ikke-økonomiske fordeler.

Arkiver og litteratur

*Kjeldeoversyn for Garnisonsbyprosjektet:
Militære og kvasimilitære arkiv i Riksarkivet*

Hans P. Hosar

Framvoksteren av garnisonsstadene var eitt element i den moderniseringa av statsapparatet som i seinare tid har vore omtala som oppkomsten av ein «militær- og skattestat» («maktstat»), eller ein overgang frå «domenestat» til «skattestat». («Maktstaten» var m.a. tema på det nordiske historikarmøtet i Odense 1984). Denne moderniseringsprosessen kan i Danmark-Noreg seiast å ha teke til for alvor frå 1620-åra av (Keisarkrigen), og den gjorde eit definitivt sprang framover i og med statskuppet i 1660.

Eit anna element i statsforyninga var byråkratiet, og eit produkt av byråkrati er som kjent skriftleg dokumentasjon av offentleg verksemd. Mykje av denne dokumentasjonen finst att i Riksarkivet, statsarkiva og kommunearkiva. Eg vil i utgangspunktet våge påstanden at ein i dei bevarte offentlege arkiva vil finne etter måten rikeleg med materiale til å kaste lys over dei fleste aktuelle problemstillingar i samband med garnisonsbyprosjektet, jamvel frå den tidlege perioden.

Eg skal her konsentrere meg om Riksarkivet sine arkivfonds, og blant desse da det som kan synast mest nærliggjande: militærarkiva frå 1600-talet til 1960-åra. Men i tillegg til dei udiskutabelt militære arkiv, må ein også trekkje inn dei militære departementa (Marine-, Arme- og Forsvarsdepartementa), og saman med dei nokre andre institusjonar som vanlegvis blir oppfatta som sivile, men som også hadde viktige militærrelaterte funksjonar: Statthaldarskapet, Danske kanselli m.m. Eg kallar alle desse for kvasimilitære institusjonar.

Rekneskapsmateriale vil vere ein heilt sentral bestanddel i kjeldematerialet for garnisonsbyprosjektet – særleg med tanke på klårleggjing av dei militær-sivile relasjonane. Derfor finn eg det høgst føremålstenleg å trekkje inn blant dei kvasimilitære institu-

sjonane dei instansane som reviderte dei militære rekneskapa. Det gjeld før 1814 f.o.fr. Rentekammeret, deretter Revisjonsdepartementet og Riksrevisjonen.

Finn fram til relevant arkivskapande institusjon!

For å kunne ta seg fram på målmedviten måte i eit tilsynelatande villniss av institusjonar og arkivseriar, vil eg først gje følgjande generelle råd, som jo i prinsippet gjeld for kjeldejakt i arkiv-institusjonar i det heile teke: Når du har emne og problemstilling nokonlunde klare, går du til oppslagslitteraturen (lovsamlingar, militærkalenderar, statskalenderen osv.) og finn ut kva offentlege instansar som kan ventast å ha hatt saksbehandlings- og styringsfunksjonar på vedkomande område.

Du vil kanskje studere festningsutbyggjing i første halvparten av 1700-talet. Da kjem du raskt fram til at det var eit eige militært ingeniørvesen, ein såkalla fortifikasjonsetat, som var utøvande apparat her. Nå vil du knapt finne materiale som høyrer denne etatens eige arkiv til frå det tidsrommet. Først frå 1760-talet av er det eigentlege ingeniørarkiv som er blitt tekne vare på for ettertida. Men, så går du eit steg vidare: Det må ha vore instansar høgare i forvaltningshierarkiet som fortifikasjonsetaten har vore instruert av og korrespondert med. Og riktig nok: I arkivet etter Kommanderande general i Noreg (KG I) er det utskilt ein eigen serie med korrespondanse frå Fortifikasjonsetaten, som iallfall rekk attende til 1715. For tida før vil det svare seg å gå inn i eit særskilt arkiv etter kommanderande general G. W. Wedel Jarlsberg, der det er mykje kjeldemateriale om festningsverka produsert så tidleg som i 1670-åra.

Fredriksten som døme

Tek du føre deg ei einskild festning, sei Fredriksten (i Fredrikshald/Halden), så vil du oppdage at arkiv skapte ved festninga ikkje er bevarte for lenger attover i tida enn 1777, medan du hos Kommanderande general kan granske korrespondanse frå festninga, rekneskapsmateriale, kart, teikningar, inventarlistar, styrkelister m.m. tilbake til ca. år 1700. Og kva meir er: I Rentekammerets seriar med festningsrekneskap vil du finne nær sagt alt du kan ønskje deg av kvantitative opplysningar (ruller, materiellrekneskap,

leveransar frå private kontraktørar m.m.) som vedkjem Fredriksten og Fredrikshald garnison i det heile, alt frå 1650-åra og frametter. I artilleriarkiva og arkiva etter Søndenfjeldske gevorbne infanteriregiment finst ruller og anna materiale som vedkjem dei einskilde militære stabar og avdelingar som var stasjonerte i Fredrikshald.

Ruller bør ein elles leite etter i eit variert utval andre arkiv, frå ulike tidsbolkar: Generalinnkvarteringskommisjonen, Landetaten, Rentekammerets krigskommissariatsrekneskap, Krigskommissariat Kristiania o.fl. stader.

Frå det tidspunktet festningsarkivet er bevart, vil dette vere det naturlege utgangspunktet for dine granskingar. Det er avlevert materiale frå Fredriksten til Riksarkivet for tidsrommet fram til 1909, og dette omfattar forutan kommandantens arkiv også ingeniørdetasjementet der og arsenalarkivet. I andre festningsarkiv (men ikkje Fredrikstens) finst arkiv etter plassmajor, garnisonsauditor, forråds- og furasjemagasin o.a. (Delar av festningsarkiva frå Fredriksten, m.a. vedkomande slaveriet, er forresten avlevert til Statsarkivet i Oslo.)

Generalstabens krigsarkiv innheld instruksar for offiserar ved Fredriksten, kart og teikningar blant mykje anna. Hos Generalauditøren finst militære overformynderisaker for garnisonen i Fredrikshald, skiftemateriale, krigsrettssaker osv. I Landetatarkivet er det forutan ruller også rekneskapsmateriale frå Fredriksten furasjemagasin, kommisjonsarkiv for byggjearbeid m.m.

Dersom di interesse for Fredriksten gjeld 1800-talet og vårt eige århundre, skal du gå til lister og katalogar i alle høve for følgjande instansar (altså i tillegg til festningsarkivet, Kommanderande general og andre instansar nemnde ovanfor, som fortsatt eksisterte etter brotet med Danmark):

- Ingeniørbrigaden (før 1890) og Ingeniørvåpenets bygningsavdeling (1890-1940). Her ligg mykje materiale som vedkjem dei fysiske anlegga ved garnisonen, med inventarium, teikningar og prosjektutgreiningar, rekneskap, rapportar, personell og arbeidstilhøve, grunnavståingar osv. I etterkrigstida vart tilsvarande saker behandla i Forsvarets bygningstekniske korps og Forsvarets anleggsgeneralat, som frå 1960 vart slegne saman til Forsvarets bygningsteneste.

- Armeedepartementet (til 1885) og deretter Forsvarsdepartementet: Her vil du kunne finne noko av same type materiale som i ingeniør- /byggningsvesenet (i samband med approbasjonar av prosjekt osv.), men også

tilsetjingssaker og anna som har vore behandla på departementsnivå. – I Revisjonsdepartementet (4. kontor, 1814-1900) og Riksrevisjonen (etter 1900) finn ein att i stadig meir moderne form same type materiale som er nemnt under Rentekammeret ovanfor.

– Riksarkivet har også arkivet etter Fredriksten garnisonsjukehus/Fredrikshald sjukehus frå 1800-talet, og sanitetshistorisk materiale finst likeeins i materialet etter Generalkirurgen/Sanitetsgeneralen og andre instansar innan Hærens/Forsvarets sanitetsvesen. Dette materialet er dessverre førebels uordna og vanskeleg tilgjengeleg.

Det som er sagt om Fredriksten ovanfor, kan i prinsippet gjelde for dei andre garnisonsstadene, men det varierer frå stad til stad kva som faktisk er bevart. Når det gjeld festningsarkiva utanom Austlandet, vil desse finnast ved dei respektive statsarkiv.

Hjelp til vidare søking

Når du for alvor skal gå i gang med arkivgranskingane dine, bør du konferere med Hovudkatalog for militærarkiva i Riksarkivet, tilgjengeleg i ekspedisjonen der. Dette er ei fullstendig liste over militære institusjonar med arkiv som pr. dato finst i Riksarkivet, med tilvising til spesialkatalogar og med administrasjonshistoriske opplysningar. Hovudkatalogen har ei fyldig innleiing som m.a. tek føre seg fordelinga av militærarkiv mellom Riksarkivet og statsarkiva, militær administrasjon og forvaltning, og som også på generell basis greier ut om kva slags kjelder ein kan vente å finne i militærarkiva i dei ulike tidsbolkane. Vidare er hovudkatalogen forsynt med institusjonsregister og nyttige oversyn over litteratur og hjelperåder, dato for nye hærordningar m.m.

Ei kortare utgreiing om militærarkiva i Riksarkivet er trykt i Arkivmagasinet nr. 2/1989.

Når det gjeld kjeldemateriale for tida etter 1945 – i og utanfor Riksarkivet – kan ein særleg vise til den nyleg utkomne NOU 1990:7 Forsvarets arkiver. Denne gjev til dels detaljerte oversyn over kva som er kassert og kva som er bevart av forsvarsarkiv frå etterkrigstida. Utgreiinga er også ein vegvisar til «erstattingsarkiv» – militære og sivile arkiv i inn- og utland som meir eller mindre kan kompensere for det kjeldemateriale som er gått tapt ved vidtgåande kassasjonar i Forsvarsdepartementet og Forsvaret sine etterkrigsarkiv.

Militærarkiv er sjølsagt berre ein del av det kjeldematerialet som er relevant for garnisonsbyprosjektet. For sivile offentlege arkiv, og for den saks skuld også militærarkiv i Riksarkivet og statsarkiva, bør ein derfor absolutt nytte den trykte «kataloganes katalog»: Egil Nysæter, Norske arkivkatalogar, (Oslo 1982).

Skjematisk oversyn

Til katalogopplysningane: Tala viser til nummerering i Egil Nysæter, Norske arkivkatalogar, Oslo 1982. Titlar er nytta for dei katalogar og lister som ikkje er komne med i Norske arkivkatalogar. Ein viser elles til Hovudkatalog for militærarkiv i Riksarkivet (sjå ovanfor).

Arkiv	Tidsrom	Katalog
<i>A. Organ for sentraladministrasjon og sentral kommando</i>		
- Landetaten	1674-1813	1171/01
- Søetaten	1644-1820	1172/01
- Statthaldarskapet	1572-1771	1111/01
- Danske kanselli	1572-1814	1121/01 og 1122/01
M/rekneskap for Generalinnkvarter- ingskommisjonen	1777-1805	
- Kommanderende General Wedel Jarlsberg	1678-1717	1256.2/13
- Kommanderende General m/Det norske krigs- direktorium (KG I)	1718-1767	1256.2/11
- Det norske generalitets- og kommissariats- kollegium (KG II)	1768-1814	1256.2/12
- Armeedepartementet	1814-1885	1254/01 m.m.
- Marinedepartementet	1814-1885	1255/01 og «Marinedept. Avlevering 1941»
- Forsvarsdepartementet	1885-1963	1256/10 og lister
- Generalstabens krigs- arkiv	1705-1925	1256.2/17
- Armeekommandoen (KG III)	1814-1899	1256.2/14
- Marinekommandoen m.m	1790-1940	«Marinekom- mandoen/ admiralstaben til 1940»

B. Festningsarkiv, verft og marinetaablisement

- Akershus	1687-1947	«Festninger til 1940»
- Oscarsborg	1838-1940	Do.
- Fredriksten	1777-1909	Do.
- Fredrikstad	1689-1938	Do.
- Kongsvinger	1770-1940	Do.
- Fredriksvern (Stavern)	1750-1902	Verfts- og opplags- havner, bd I»
- Karljohansvern (Horten)	1820-1940	Do, bd II
- Opplagshavner (Melsomvik, Husvik, Marviken, Bergen)	1896-1940	Do.

C. Fagstyresmakter og ymse fellesinstitusjonar

Fortifikasjons- og bygningsvesen:

- Ingeniørdetajementet/ingeniørbrigaden	1763-1888	«Ingeniør-våpenet til 1940»
- Ingeniørvåpenets bygningsavdeling	1890-1940	Do.
- Ingeniør- og bygningsvesenet for marinen	1822-1940	«Tekniske adm.greiner»
- Forsvarets bygnings-tekniske korps	1944-1960	«Forsvarets bygn.vesen etter 1945»
- Forsvarets anleggssjefkontoret	1952-1960	Do.
- Forsvarets bygningsstjeneste	1960-1969	Do.

Utskrivingsvesen, intendantur og innkvartering:

- Generalkrigskommissæren	1694-1955	1256.6/11 1256.6/01
- Kristiania krigskommissariat	1854-1897	«Tønsberg og Kristiania krigskom.»
- Tønsberg krigskommissariat	1837-1898	Do.
- Generalintendanten for Hæren (m.m.) (Jfr. Generalauditoriatet, sjå nedanfor)	1848-1966	«Hærens intendantur til 1940» og «Generalintendanten etter 1945»

- Marinens intendantur	1900-1940	«Tekniske adm.greiner»
- Generalinnkvarteringskommissjonen (Jfr. Danske kanselli, ovanfor)	1773-1819	1119/01

Saniter:

Generalkirurgen/Sanitetsgeneralen m/ymse andre arkivskaparar, m.a. garnisons-sjukehus i/ved: Fredriksten, Kristiania, Gardermoen, Helgelandsmoen, Kristiansand, Bergen, Værnes	1808-1940	Uordna. Ikkje vanleg tilgjengeleg
---	-----------	--------------------------------------

Militær justis (jfr. garnisonsauditørar under festningsarkiva):

- Generalauditoriatet (Gen.aud. var også gen.intendant 1814-1825)	1689-1900	1256.6/10
--	-----------	-----------

D. Avdelingar og stabar med standkvarter i garnisonsbyane

- Ymse artillerieiningar	1685-1940	«Artilleriet til 1940»
- Ymse ingeniøreiningar	1763-1940	«Ingeniør våpenet til 1940» og Festninger til 1940»
- Gevorbne infanteriavdelingar	1718-1818	1256.0/04 og 1256.0/05

E. Revisjonsinstansar

- Rentekammeret:

Festningsrekneskap	1647-1765	1149/01
Akershus	1647-1764	(«Rente kammeret IV»)
Kristiansholm		
Fredriksholm	1658-1764	
Kristiansten og Marstrand	1719-1720	
Fredriksten	1659-1764	
Fredrikstad	1656-1764	
Kongsvinger	1675-1765	
Stavern	1704-1751	
Trondheim	1659-1765	
Vardøhus	1740-1763	

Krigskommissariatsrekneskap	1641-1709	Do.
Førrådsmagasin ved festningane	1770-1830	Do.
- <i>Revisjonsdepartementet,</i> 4. kontor	1807-1906	1257/12
- <i>Riksrevisjonen, serie</i> C, I, J, P	1900-1960	1401.15 og 1401.16

(Også Danske kanselli, Landetaten og Søetaten var revisjonsinstansar, sjå ovanfor, kategori A)

F. Kart og teikningar

Kart og teikningar er i dei fleste tilfelle vedlegg til korrespondanse, og vil ofte finnast i dei ordinære arkivpakkene. Ein god del er p.g.a. format og spesielle oppbevaringskrav likevel tekne ut og plasserte i Riksarkivets kartsamling, sjå Arkivmagasinet 3/87.

Et eksempel

Et eksempel på utnyttelse av Riksarkivets og andre kilder til studier av garnisonsbyens indre historie er Hilde Sandviks arbeid i denne publikasjonen:

Trykte kilder:

1801-folketellinga i ny versjon, Statistisk sentralbyrå
 Des reglements für Unsere Gevorbne und National Infanterie, Dritte Teil, København 1747 («Tjenestereglementet»)

Johnsen, Gudrun: Folket i Oslo i 1801 (Folketellinga av 1801)

Stampe, Henrik: Erklæringer, Breve og Forestillinger General-prokurør embetet vedkommende, København 1793-1807

Vogtman: Reskripter

Wesselberg: Reskripter

Utrykte kilder:

Statsarkivet i Oslo (SAO):
 Christiania Politirett:
 - Justisprotokoller 1-4
 - Voteringsprotokoll 1
 - Politikammerrettens forhørsprotokoll

Riksarkivet (RA):
Militære arkiver:

Kommanderende general I:

- C, lister fra Akershus festning pakke 128, 129

Kommanderende general II:

- nr. 58 månedslister, pakke 476, 477, 478 (1772-1773)

- pakkesaker nr. 28 og nr.31 utmarsjen til Holstein, lister over koner og barn.

Akershus festning:

- Kommandantskapet

innkomne skrivelser eske 58 1770-91, legg 1770-75:

«Innkvarteringsreglementet»

- Auditøren

- justissaker

- justisprotokoller

Artilleriet-regimentsarkiv:

Nordenfjeldske gevorbne infanteriregiment

- ruller, pakke 32, Musketerkompani 1801-1807

Bibliografi

Denne kortfattede oversikten over garnisonslitteratur utgir seg lang fra å være komplett for hva som er relevant litteratur for studier av garnissamfunnene. Publikasjoner som er oppført i bibliografien utgjøres av artikler og bøker som det er henvisninger til i artiklene i denne publikasjonen med tillegg av nordiske arbeider, med spesiell vekt på Sverige.

- Adolfsson, Roger, *Arbetsmarknad och geografisk rörlighet. En studie av soldaterna ved Svea livgarde*, avhandling ved Stockholm Universitet 1987
- Andersen, Harald, «Norsk lokalhistorie», band 38 i serien Norsk Bibliografisk Bibliotek, Universitetsforlaget 1969
- Arby, Sebastian, «Garnisoner och opinioner. Attityder till försvaret i en garnisonsstad och en grannstad utan garnison», *Meddelanden från Militärhistoriska avdelningen vid Militärhögskolan*, Nr.2 1986
- Artéus, Gunnar og Selén, Kari, «Den nordiska garnisonsstaden», Helsinki 1988
- Artéus, Gunnar, «Den svenska garnisonsstaden i romanernas spegel», *Meddelanden från Armémuseum* 1985-86
- Artéus, Gunnar, *Krigsmakt och samhälle i fritidens Sverige*. Militärhistoriska studier 6, Stockholm 1982
- Balsvik, Randi R., *Vardø - Grensepost og fiskevær*, bd. I og II, Vardø kommune/Dreyer Bok 1989
- Blom, Grethe Authen (red.), *Urbaniseringsprosessen i Norden*, bd. 1-3, Universitetsforlaget 1977
- Brick, Ole, *Garnison i omvandling. En demografisk studie av Stockholms garnison under 1800-talet med särskild hänsyn til manskapet vid Andra livgardet*, avhandling ved Stockholm Universitet 1986
- Calmeyer, O.M.: *Kristiansands Befestnings historikk Kristiansand mars 1927*, stensil i Forsvarets Bibliotek
- Carlson, Sten, *Ståndsamhälle och ståndspersoner 1700-1865. Studier rörande det svenska ståndsamhällets upplösning*, 2. opplag, Lund 1973
- Christoffersen, Bjørn, *Vårt forsvars historie*, Oslo 1978
- Dahlström, Jan, «Ty, så sant jag har suttit på en hästrygg». *Manskapet vid Livgardet til häst 1835-85*, avhandling ved Stockholm Universitet 1986
- Dehli, Martin, *Fredrikstad bys historie* bd I og II, Fredrikstad 1960
- Dübeck, Inger, *Købekoner og konkurrence*, København 1978
- Gidlof, Leif, *Inkvartering och hantverksutövning under 1700-talet*, Kungl. Svensk stadsförvaltning, 1719-1976, Stockholm 1976
- Heiberg, Steffen: *Christian 4. Monarken, Mennesket og Myten*, København 1988.
- Hellström, Sven, «Garnisonsstaden Linköping», Svea trängregemente. *Studier kring trängförbandet i Linköping*, under red. av Tamm, C., Artéus, G. og Kjellander B.
- Herlitz, Nils, *Svensk stadsförvaltning på 1830-talet*, Stockholm 1924

- Helland-Hansen, Kjeld, *Fredriksholm festning*, Kristiansand 1957
- Hacker, Burton, *Women and Military Institutions in Early Modern Europe: A Reconnaissance*, Signs 1981, s. 643-671
- Hegland, Jon R., *Marineholmens historie. En skildring av Sjøforsvaret i Bergen Distrikt 1807 - 1962*, Oslo 1966
- Holm, Terje, «Hær og samfunn», Hovedoppgave i historie, Universitetet i Oslo 1978
- Leiv Holte: Christiansholm og Retranchementet, Kristiansand 1951
- Indrebø, Gustav, *Den norske kvæsthuskassa 1679-1814*, Oslo 1927
- Jensevik, Hans, «Armegarnisonens økonomiske betydelse», *Polacksbacken. En gammel lagerplats*, Helmfrid, C. W., Andrea, C. G., Nyström, B.O., Uppsala 1982
- Johnsen, Oscar A., *Hannibal Sehesteds stattholdertid. Et tidsskifte i Norges historie*, Kristiania 1909
- Krantz, Karl Johan, Garnisonens politik och ekonomi, (ennå ikke publisert)
- Liebe, I. og Borsgstrøm, E., «Hærens garnisoner, indkvartering, kaserner og arealer samt særlige militære bygninger» 2. rev. utgave, *Det kongelige Garnisonsbiblioteks litteraturfortegnelser IV*, København 1986 samme forfatter, «De danske borgerbevæpnings historie», 2. rev. utgave, *Det kongelige Garnisonsbiblioteks litteraturfortegnelser II*, København 1986
- Lorenzen, Vilh, *Vore byer. Studier i Bybygning*. Bd. 1-5, København 1947-1958
- Martinsen, Liv (red), *Om byhistorie. Problemstillinger og metode*, Landslaget for lokalhistorie, Oslo 1986
- Mykland, Knut (red), *Norges Historie* bd 6, 7 og 8, Oslo 1977
- Norsk lokalhistorisk institutt, Lokalhistorisk litteratur 1969-1984, Oslo 1985
- Pugh, David, «The Control of the Armed Forces in Norway», Ph.D. avhandling, Lancaster University 1984
- Rist, P. Fr., *Fra støvlettiden. Kulturhistoriske bidrag til det 18. århundretes karakteristikk efter trykte kilder*, København 1884
- Røsoch, Henry, *Trondheims historie*, Trondheim 1959
- Schnitler, G. og D., *Almindelig krigshistorie*, bd. 1-5, Kristiania 1890- 1905
- Sparre, C (red), *Norges sjøforsvar 1814 - 1914*, Kristiania 1914
- Staf, Nils, «Staden och regementet», *Från Tre Kronor till Risne. Minneskrift i anledning av Kungl Svea artilleriregementets avflyttning från Stockholms garnison*, Uppsala 1965
- Sverre Steen, Kristiansands historie 1641-1814, Kristiansand 1941
- Redlich, Fritz, «The German Military Enterprises and His Work Force: A Study in European and Social History», *Vierteljahrsschrift für Sozial und Wirtschaftsgeschichte* No 47-48, Wiesbaden 1964-65
- Vaupell, Otto, *Den danske hærs historie til nutiden og den norske hærs historie indtil 1814*, Kjøbenhavn 1876

Noter

1. Den mest grundige studie er gjennomført av engelskmannen David Pugh, «The Control of the Armed Forces in Norway», Ph.D. avhandling, Lancaster University 1984.
2. Rolf Fladby, «Norsk byhistorie i etterkrigstida», i Liv Martinsen (red.), *Om byhistorie i Norge. Problemstillinger og metode*, Landslaget for lokalhistorie, Oslo 1986, s. 13.
3. Jeg vil takke forsker Knut Sprauten for velvillig hjelp til artikkelen. Han har fremmet en rekke ideer, kommet med synspunkter og korrigert utspill, men har selvsagt ikke ansvar for artikkelens gjenstående svakheter.
4. Gunnar Artéus, «En vetenskapligt obelyst lokalsamhällstyp: den svenska garnisonsstaden 1920-1985», i G. Artéus og K. Selén, *Den nordiska garnisonsstaden*, Helsinki 1988, s. 23-39.
5. Rolf Fladby, «The urbanization of Norway in the early modern period», foredrag holdt i Wolfenbüttel 1986. Fladby har velvilligst stilt manuskriptet som vil bli publisert til forfatterens rådighet.
6. Da Christian IV besluttet å flytte Oslo nær Akershus festning og kalte byen Christiania, lå det militære overlegninger bak beslutningen.
7. Christiania hadde sin største garnison i 1815 med totalt 500 personer permanent på festningen. Av disse var 337 militære og en stor del slaver. I Fredrikstad var den største garnisonen omkring 1740.
8. Det er sparsomt med nyere arbeider i norsk militær historie fra eldre tider med vekt på organisatoriske og politiske aspekter. En oversikt over militærhistorisk litteratur skrevet før midten av 1970-tallet finnes i Harald Sandvik, *Norsk militærhistorisk bibliografi*, Oslo 1977. Det meste av det som er skrevet er forfattet av ikke-historikere; det fremste unntak er Terje Holms hovedoppgave i historie, *Hær og samfunn*, Universitetet i Oslo 1978. Det finnes en omfangsrik lokalhistorisk litteratur om festninger og militær aktivitet.
9. I Christian IVs hær ble det under angrep mot Sverige anvendt leiesoldater, men få av disse var norske. Bondehæren i Norge var basert på legdsordningen som for eksempel i 1643 ga 6.243 soldater.
10. Om Hannibal Sehesteds stattholdertid, se blant annet Rolf Fladbys fremstilling i «Gjenreise 1536-1648», i Knut Mykland (red.), *Norges Historie* bd. 6, Oslo 1977; Knut Mykland, «Gjennom nødsår og krig 1648-1720», *ibid.* bd. 7; og Oscar A. Johnsen, *Hannibal Sehesteds stattholdertid. Et tidsskifte i Norges historie*, Kristiania 1909.
11. Kongens vansker med å utskrive ekstraordinære skatter til krigføring 1660 hadde sin bakgrunn i behovet for oppslutning i Riksrådet eller stenderforsamlingen. Derimot kunne kongen fritt disponere en del av tollinntektene.

12. Om Gyldenløves stattholdertid, se blant annet K. Mykland, *Op. cit.*, bd. 7 i Norges Historie; Roar Tank, Under krigsfare og skattetrykk. En studie i byenes historie under Gyldenløves stattholderskap, hovedfagsoppgave i historie, Universitetet i Bergen 1975.
13. Det er skrevet en rekke byhistorier om de nevnte garnisonsbyene. Blant de fremste kan nevnes Sverre Steen, *Kristiansands historie. 1641-1814*, Oslo 1941; Martin Dehli, *Fredrikstad bys historie*. Bind I, «Kjøpstad og festningsby 1567-1767», Fredrikstad 1960; Randi Balsvik, *Vardø - Grensepost og fiskevær*, Vardø kommune/Dreyer Bok 1989. En oversikt over aktuell lokalhistorisk litteratur finnes i Harald Andersen, «Norsk lokalhistorie», band 38 i serien *Norsk Bibliografisk Bibliotek*, Universitetsforlaget 1969. Bindet inneholder en topografisk ordnet oversikt over lokalhistorie fram til 1969. En fortsettelse av denne oversikten er *Lokalhistorisk litteratur 1969-1984*, Norsk lokalhistorisk institutt 1985. Se også *Norsk lokalhistorisk litteratur 1946-1970*, Universitetsbiblioteket 1976-1981. Dette er en serie hefter ordnet fylkesvis.
14. I tillegg kom fire invalidekompanier fra den norske Kvestkasse. Dette var stort sett pensjonerte og eldre soldater.
15. Se blant annet Sverre Steen, *op. cit.*, s. 226 ff; og M. Dehli, *op. cit.*, s.171. Det var mulig for borgerne å kjøpe seg fri fra forpliktelsene om innkvartering og dette ble i stor grad gjort.
16. M. Dehli, *op. cit.*, s. 358.
17. Et kjent eksempel på sosialt avansement gjennom militær karriere er Ludvig Holbergs far som oppnådde å bli oberstløytnant.
18. «Grisekriger» var det også i andre byer med blant annet lovforbud mot å holde griser innenfor vollene. Dette var tilfelle i Christiania. Bakgrunnen var at grisene skadet vollene, og at folk mente at grisene spredte smittsomme sykdommer.
19. Tallene gjelder situasjonen i siste halvdel av 1700-tallet. Kilde er Ståle Dyrvik, «Den lange fredstiden 1720-1784», i Knut Mykland (red), *Norges historie* bd. 8, s. 320.
20. Se bl.a. S. Steen, *op. cit.*, s.97; og M. Dehli, *op. cit.*, s.177.
21. G. Artéus, *op. cit.*, s.36.
22. S. Steen, *op. cit.*, s. 80.
23. Derimot slapp borgerne å sørge for innkvartering av soldater som drev eget håndverk.
24. M. Dehli, *op. cit.*, s. 174. Også Christiania fikk problemer med å ekspandere på grunn av de trange rammer som festningsvollene skapte og ved at hovedtransportårene gikk gjennom den gamle Oslo-bydelen. Dette førte blant annet til at «oppsnappere» ofte stanset bønder på veien til Christiania med handelsvarer.

25. Inger Dübeck har redegjort for lovgivning og soldatkoner i avhandlingen *Købekoner og konkurrence*, 1978. Kulturhistoriske skildringer, særlig fra København fins i P. Fr. Rist, *Fra støvletiden, kulturhistoriske bidrag til det 18. århundrets karakteristikk efter trykte kilder*, København 1884.
26. Barton A. Hacker; *Women and Military Institutions in Early Modern Europe: A Reconnaissance*, Signs 1981 s. 643- 671.
27. Fritz Redlich mener man i dette kan se røttene til 1800-tallets sosialpolitikk. «The German Military Enterpriser and His work Force: A Study in European and Social History», *Vierteljahrschrift für Sozial und Wirtschaftsgeschichte* no 47.-48, Wiesbaden 1964-65.
28. Inger Dübeck, *op. cit.*, s. 357.
29. Inger Dübeck, *op. cit.*, s. 358.
30. Otto Vaupell, *Den danske hærs historie til nutiden og den norske hærs historie indtil 1814*, København 1876, II 49.
31. Terje Holm, *Hær og samfunn*, Hovedoppgave i historie, Oslo 1978, upubliert, 26.
32. Terje Holm, *op. cit.*, s.20.
33. Riksarkivet, Kommanderende General II , Månedslister.
34. Des Reglements für unsere gevorbne und national Infanteri, dritte Teil, Bok 4, kap, 6. art 1 paragraf 4, kap 1, paragraf 15.
Av Kommanderende Generals arkiver går det fram at kompanisjefene og regimentsjefene hadde god oversikt over «regimentets barn». I en liste fra Nordenfjeldske gevorbne infanteriregiment høsten 1764, refereres fødte og døpte pr. kompani: «Siden Seenist Forsambte indsendte September Maaned Specification over Soldater børnene af det Nordenfjeldske gevorbne Regiment som nyder den allernaadigst tillagde 1 skilling Daglig». KG I C, Pakke 313, 31.10.1764 no 38.
35. KG I Pakke 31 XIV Brev. På skjema over det nordenfjeldske gevorbne infanteri regiments koner og barn fra 1759, refereres det i siste kolonne til «den seneste gifterliste av 31. Dec. 1758». Dessuten er opplysningene om barnas alder og navn så gode at en skulle tro det må ha eksistert en protokoll.
36. Festningsarkiver, Akershus, Auditøren, Justissaker, boks 31 1757-59, sak datert 26.6.1758.
37. Vaupell II, *op. cit.*, s. 142.
38. Henrik Stampe, *Erklæringer* 5, 1766, s.131-136 nr.48.
39. T.R. Malthus, «Reisedagbok i Norge 1766-1834» i *Om befolkningslova*, Oslo 1975 s. 46-47.
40. KG I Pakke 31 XIV Brev. Lister fra det Nordenfjeldske gevorbne infanteri regiment over koner og barn.
41. KG, 31a. Ruller for det Nordenfjeldske gevorbne infanteri regiment. Mønstringsruller dat. 20. juli 1778. (Stasjonert i Christiania var 3.-12. musketerkompani og 1. og 2. grenader kompani.

42. Statistisk Sentralbyrå, Folketellinga i 1801 i ny versjon. Tabell 8 og 10.
43. Terje Holm, *op. cit.*, s.76. Holm har vist at ca. 30% av infanterisoldatene og dragonene var gift i 1801 i Østfold. Hele 55% av artilleristene var gift.
44. Fra 1744 til 1766 var det to «garnisonskompani» på Akershus festning med tilsammen 200 gamle eller vanføre soldater. Eldste soldat var 97 år med 75 års tjeneste bak seg, den yngste var 29 år med 7 års tjeneste. De gjorde vakttjeneste og vedlikehold på festningen. Av 200 gamle eller vanføre soldater var 165 gift. Det er mange. Flere kan dessuten ha vært enkemenn. Dette forteller oss om soldatenes livssyklus: De fleste soldater ble gift. Kommanderende General I C 129 Lister fra Akershus festning 1744-1767, legg 1746: Mønstringsruller over de gamle soldatene med alder, sivilstand og tjenestetid.
45. Vaupell II, *op. cit.*, s. 119.
46. *Ibid*, s.78 og 96.
47. KG II Pakkesaker 31 XIV Brev fra Holstein.
48. Antall koner pr. kompani som fikk brød på Akershus festning i 1758. KG I C Pakke 58.

Sønnefjeldske gevorbne infanteri regiment, kompani til

Major Rømeling	11	Kaptein Focken	10
Oberst Pounmand	14	Kaptein Hegerman	21
Oberst Rømling	4	Kaptein Møller	19
Oberst Brochenhuus	9	Kaptein Hejde	7
Major Roepstorff	4	Kaptein Hirsch	6
Major Hans Huitfeldt	20		

90 av dem var hjemmehørende i Christiania og forsteder i følge presten Holmboes attester

«Designation paa Brødforstrægning som indeværende Aar er bleven udleveret til Eendell soldater koner af det Nordenfjeldske Norske Gevorbne Infanteri Regiment ved Akershuus anno 1758.»

Generalmajor Reichwein	13	Major Huitfeldt	12
Oberstløytnant Tønsberg	18	Kaptein von Krogh	18
Major Valentin Huitfeldt	3	Kaptein Widdersheim	12
Major Leffelmann	30	Kaptein Slanbusche	5
Major Lillienpalm	19	Kaptein Rappe	17
Major Kræfting	14	Kaptein Flinch	18

124 bodde i Christiania og forsteder i Aker

49. KG1, D. Pakkesaker nr. 28 legg g.
50. Gustav Indrebø, *Den norske kvæsthuskassa 1679-1814*, Oslo 1927, s. 62 og 50 (note) viser til kongelig resolusjon av 4.august 1773.
51. Oslo kommunearkiv, Forstadsmanntall fra 1683.
52. Henrik Stampe, *Erklæringer V*, København s.131-136 nr. 48 (1766).
53. SAO, Christiania Politirettsprotokoll nr. 4 s. 115.
54. Søknad fra Margrete Eliasdatter Aamodt om å få drive en liten handel. Mannen hadde tjent i 14 år, var altså ikke permittert, men soldatkona ønsket å få rett til slik handel som tilkom soldater som hadde tjent i 14 år. KG I C Pakke 313, 25.11.1765, No 831 4 Dept.
55. SAO, Christiania Politiretts voteringsprotokoll nr. 1 s. 75.
56. Reskript 21.10.1735. Til stattholderen. De tolv menn i Christiania påstår at regimentsjefene må forby sine underordnede å blande seg i noen handel eller negotie, fordi det er stridende mot byens privilegier. Dette kan ikke sentralmyndighetene gå med på. Garnisonen har rett til å kjøpe proviant og hva soldatene til sin egen underholdning behøver, men det er forbudt å selge disse varene videre elle handle inn for andre.
57. RA, Akershus festning, Auditørens justissaker 10.3.1756, Auditørens justisprotokoll s. 281 og 277.
58. SAO, Christiania politiets forhørsprotokoll nr. 1 s. 7 og 8.
59. Tjenestereglementet 1747 bok 4, kap. 1 paragraf 5, s. 438, 487, 516.
60. RA, Akershus festning, Auditøren, justissaker boks 31 (1757-59) 5.4.1756 justisprotokoll, s. 284-285.
61. SAO, Politirettens voteringsprotokoll nr. 1, s.75.
62. Politirettsprotokoll I 1745-58, s. 499-500.
63. Politirettsprotokoll I 1745-58, s. 502-504.
64. Politirettsprotokoll I 1745-58, 23.8.1758.
65. Politirettsprotokoll I 1745-58, 18.12.1756.
66. Politirettens forhørsprotokoll I, s.41.
67. Vaupell II, *op. cit.*, s.51.
68. Auditørens justisprotokoll 18.10.1756.
69. Auditørens justisprotokoll nr. 24 1785-1808, f. 53, 9.11.1787.
70. Auditørens justissaker, brev 3.2.1752.
71. Om Ole Nilsen Modum sa dommerne at vel hadde han rett til å ernære seg med egne henders hjelp, men ikke rett til å holde svenner og drenger, annen gangs tiltale for brudd på byprivilegiene ble 8 rd. bot. Flere soldater dømtes til bøter fordi de hadde drevet håndverk, f.eks. som smed, skomaker, uten å ha tjent i 14 år. De dømtes etter forordningen av 24.1.1738, (27.10.1741 for Norge). I alle tilfeller påberopte soldatene seg retten til å drive håndverk. Derimot vant en artillerismed saka si mot smedelauget fordi han kunne bevise at han hadde arbeidet bare med «egne hender». Provisor Anders Nielsen ble anmeldt av kobberslagerne for å ha solgt varene sine. Han ble frikjent med henvisning til reskriptet av 1.2.1765. En annen provisor ble

- frikjent fra snekkerlaugets anmeldelse for å ha drevet snekkerhåndverk, Derimot tapte en provisor for en glassmesterenke og ble dømt til 4 rd i bot. Politiretsprotokoll nr. 2 s. 720, protokoll nr. 3 s. 69, 96, 207, 217, protokoll nr. 4 s. 105, 150, 178, 543.
72. Barton C. Hacker, *op. cit.*, s. 653.
  73. NRR VI s. 673.
  74. NRR VII s.77.
  75. SEP I, 1642-46, s. 226, 251 og 339.
  76. Wessel Berg, Reskripter 1660-1746, s.861 og 931.
  77. SEP I s.279. Sissel Mads Svendssens klaget over innkvartering og fikk svar fra stattholderen i mars 1646.
  78. RA. Stattholderarkivet. DXI Ymse saker. Pk. nr. 3 1643-1651. Legg datert 16-19/12 1645.
  79. Sprauten, *op. cit.*, s. 60.
  80. NKB 1660-1670, s. 68.
  81. NKB 1683-1684, s. 180.
  82. Ra. Avskrifter fra DRA. Supplikker for 1733, 2. halvår, s. 68.
  83. RA. Avskrifter fra DRA. Supplikker for 1705, oktober desember, s. 80.
  84. Wessel Berg, *op. cit.* 1660-1746, s. 258f.
  85. *Ibid.*, s. 351.
  86. *Ibid.*, s. 598.
  87. NL 1-2-7. En forordning av 27. januar 1666 fastsatte at offiserer fra landmilitsten i saker angående liv, ære, gasje og gevær skulle svare for militær rett. Jf. Kiil 1969, s. 226.
  88. E. Bull, Oslo bys historie II, Oslo 1927, s. 312f.
  89. By og bygd. Norsk folkemuseums årbok 1945.
  90. Wessel Berg 1660-1746, s. 926f.
  91. SAO. Akershus stiftamt. Brev fra generalkomm. i Christiania 1718-1751. L.nr.736.
  92. NHL, s. 229f. Oppslagsord: militær jurisdiksjon.
  93. Kiil 1969, s. 226f.
  94. RA. Avskrifter fra DRA. Supplikker 1733, 2. halvår , s. 126.
  95. Wessel Berg, *op. cit.* 1660-1746, s. 768.
  96. Eliassen og Sogner 1981, s. 94.
  97. RA, Avskrifter fra DRA, Bd.69, 1701, s. 63.
  98. Det jeg skriver om finnes i Randi Rønning Balsvik: Vardø - Grensepost og fiskevær, Vardø Kommune/Dreyer Bok 1989. (To bind). Opplysningene om festningen har jeg for det meste fra Vardøhus Festnings Arkiv, som nå er på Statsarkivet i Tromsø, fra avisene i byen, Vardø-Posten og Finnmarken og fra Willoch, G.I. (red): Vardøhus festning 650 år. Jubileumsskrift. Oslo 1959.
  99. K.E. Eriksen og E. Niemi: *Den finske fare*, Universitetsforlaget 1981: s. 152.
  100. Håkon Bugge Mahrt: *Veien til Kremł*, Oslo 1934.
  101. Intervjuet av artikkelforfatteren, februar 1988.

102. *Nordlys* 12. april 1953, intervju med ordføreren i Målselv; 8. januar 1954, intervju med ordføreren i Øverbygd, Åsmund Forseth; 5. november 1955, referat fra foredrag fra fylkesmannen i Troms, K. E. Haug.
103. *Nordlys* 12. april 1953. Målselv kommune var på den tiden delt i Målselv og Øverbygd kommuner.
104. Intervju i *Fremover* 18. september 1954 med ordfører Jens Sommerbakk i Målselv.
105. Intervju i *Brigadeavis*, nr. 2 1973.
106. Intervju i *Brigadeavis*, nr. 2 1973.
107. *Allers*, 7. oktober 1975. Intervju med Johan Nymo, Bardufoss.
108. Intervju i *Brigadeavis*, nr.2 1973.
109. Foredrag 30. oktober 1955. Gjengitt i *Nordlys* 5. november 1955.
110. Intervju med artikkelforfatteren, våren 1974.
111. *Brigadeavis*, nr. 4 1973. Intervju med brigadeprest Sigurd Fosslund.
112. *Brigadeavis* nr. 4 1973, intervju med ordføreren i Bardu, Paul Os.
113. Foredrag 30. oktober 1955. Gjengitt i *Nordlys* 5. november 1955.
114. Intervju med artikkelforfatteren 7. januar 1988. William Engseth har yrkesbakgrunn som idrettsoffiser på Bardufoss flystasjon og som leder for Norges Idrettsforbunds idrettssenter på Bardufoss. Han var selv aktiv idrettsutøver i mange år. Engseth var med i kommunepolitikken i Målselv (Arbeiderpartiet) i 1970-åra. Han var fylkesordfører i Troms inntil han gikk inn i Brundtland-regjeringen (1986-89) som kommunal- og arbeidsminister og senere samferdselsminister. Hans brede erfaring fra og innsikt i såvel politiske, som de kulturelle og sosiale forhold mellom militær- og sivilsamfunn gjør ham til et særlig interessant intervjuobjekt.
115. Edvard Omholt-Jensen, *Ole Reistad*, Atheneum forlag 1986, s. 183-84.
116. Artikkelforfatterens intervju med William Engseth 7. januar 1988.
117. *Ibid.*
118. *Ibid.*
119. Intervju med artikkelforfatteren, høsten 1987.
120. Artikkelforfatterens intervju med Engseth 7. januar 1988.
121. Slike synspunkter er kommet til uttrykk en rekke ganger både i media og i uformelle samtaller, og også i mere formelle intervjuer med artikkelforfatteren.
122. Artikkelforfatterens intervju 7. april 1989 med major Gjedsen, adjutant ved Troms landforsvar.
123. Artikkelforfatterens intervju 22. februar 1988 med major Peder Aasen, Troms landforsvar.
124. Artikkelforfatterens intervju med William Engseth 7. januar 1988.
125. *Ibid.*
126. *Ibid.*
127. Intervju med artikkelforfatteren 9. desember 1987.

128. Artikkelforfatterens intervju med major Peder Aasen, Troms landforsvar.
129. *Ibid.*
130. Artikkelforfatterens intervju med William Engseth 7. januar 1988.
131. *Ibid.*
132. *Ibid.*
133. *Ibid.*
134. Artikkelforfatterens intervju 22. februar 1988 med major Peder Aasen, Troms landforsvar.
135. *Ibid.*
136. Artikkelforfatterens intervju med general og tidligere forsvarssjef Sverre Hamre 9. desember 1987.
137. *Tromsø*, 4. juli 1955. Artikkel av Lindbäck-Larsen.
138. *Tromsø*, 7. juli 1955. Artikkel ved Finn Meland.
139. Artikkelforfatterens intervju med Sverre Hamre 9. desember 1986.
140. Prosjektrapport «Sivilt-militært kultursamarbeid. Barduprojektet 1978-1982» Bardu 1982, s.24.
141. *Ibid.*, s.41.
142. Artikkelforfatterens intervju april 1989 med Gunnar Kaasen, kultursjef i Målselv kommune.
143. Prosjektrapporten «Sivilt-militært kultursamarbeid» *op. cit.*, s.4.
144. Artikkelforfatterens intervju med William Engseth 7. januar 1988.
145. Artikkelforfatterens intervju 23. februar 1988 med Arne Høeg, Bardufoss. Høeg har yrkesbakgrunn som kaptein i Luftforsvaret og som 'sivil' bedriftsleder på Bardufoss. Han var med på å starte Bardufoss Idrettslag (BOIF) i 1948, og har vært meget aktiv i det lokale idretts- og skytterlag. Han er i dag formann i BOIF.
146. Tallene for bosetting, befolkning og yrkestilknytning er basert på Statistisk Sentralbyrås kommune- og fylkeshefter.
147. Tormod Andreassen, *Forsvarets virkninger på norsk økonomi*, Statistisk Sentralbyrå, Oslo 1972.

The Norwegian Garrison Towns

This volume is based on papers presented at a national conference on the role of garrisons in shaping the social, political, cultural and economic conditions in urban and rural areas where there are garrisons. A Nordic project began studying the «The Nordic Garrison Town» in 1985 and Norway became integrated in the project in 1988. This volume should be regarded as the first Norwegian step towards active participation and contribution to that project.

Most of the articles are based on more extensive writings by the contributors, mainly urban history and university theses. This reflects the strong position of urban history in Norway. However, there has been a striking lack of interest in the military element in urban development. This publication draws our attention to the role of one aspect of the military's role in social history: the existence of military establishments and garrisons in local areas, towns and cities.

The first part of the publication, Olav Wicken's article, gives a presentation of the problems and possible perspectives of the study of the «Garrison Town». He points out two main fields of study, first, the role of the military in the urbanisation process, and second, the different ways in which the garrisons have influenced the internal development of towns and cities.

The second part of the volume deals with the period 1500-1905 when Norway was a part of Denmark (until 1814) and united with Sweden (until 1905). The studies focus on the three largest garrisons in Oslo (Christiania), Kristiansand and Fredrikstad and one of the smaller garrisons on the Russian border, Vardø. In addition there is an article on the military training carried out outside garrison towns («ekserserplasser»).

Four of the articles (Balsvik, Dehli, Johnsen and Sprauten) discuss the military, political and economic background for the establishment of the garrison towns mentioned above. They point out the strategic position of Fredrikstad (against the Swedish threat)

and Kristiansand (to control the Skagerak). In the same way the granting of a royal charter to Vardø in the 16th century was based on its strategic and economic importance in controlling the trade in the Barents Sea. The articles only to a limited degree discuss the garrisons' role in the urbanisation process.

A number of the articles (Balsvik, Dehli, Sandvik, Sprauten) discuss social and economic relations in the garrison towns. They focus mainly on conflicts between the military and civil jurisdiction of the towns in economic matters. Normally, the military could be involved in industry but not in trade. Soldiers in garrisons could however to a large extent be engaged in both small scale production (as craftsmen) and trade. There seems to have been a permanent conflict of interests between the military and civil population in economic matters and as there was both military and civil jurisdiction in garrison towns, there was no single court of justice which could settle the disagreements permanently. The civil court seems to have favoured civil interests and vice versa. Sandvik's article points out one specific area of conflict: What were the rights of the soldiers' wives and widows to be engaged in economic activity? Dehli and Sprauten also discuss to what extent the narrow borders and the strict military control of the garrison towns slowed down their economic development. Balsvik draws our attention to the cultural aspects of a garrison and a military fortress in a small town.

Holm's article deals with the traditional recruitment of soldiers for the Norwegian Army based on the fact that each local community had to recruit a certain number of soldiers according to the size of the population. Military training took place locally and this led to the establishment of permanent areas where local military exercises were carried out on a regular or occasional basis («ekserserplasser»). Holm discusses the extent to which these military «ekserserplasser» ought to be characterised as garrison towns in the Norwegian context.

The third part of the publication consists of two articles by Ronald Nygård on the garrison towns which were built in Northern Norway in the 1950s as part of the East-West confrontation. In his first article he shows how the officers were more closely integrated in social activities in the 1960s than in the 1980s. He argues that the improved air transport service makes it possible for them to leave their families behind in Southern Norway and that the system of

moving to new posts every 2 to 3 years creates a more dualistic and separated society. In his second article Nygård shows how the military establishments have influenced demographic and economic developments in the inner Troms region.

The last part of this volume gives a presentation by Hans Hosar of relevant documents and archives at Riksarkivet (National Archives) in Oslo with examples of how to trace the documentation for the garrison of Fredriksten (Halden). At the end of the book there is a brief bibliography.